

Ս Ի Ո Ն

ՀԱՅ ԱՄՍԱԳԻՐ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ - ԳՐԱԿԱՆ - ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՀՐԱՑԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ԵՐՈՒՍԱԴԷՄԻ ՀԱՅ ՊԱՏՐԻԱՐԿՈՒԹԵԱՆ

ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

ՏՊԱՐԱՆ ՍՐԲՈՑ ՅԱԿՈՎԲԵԱՆՑ

ԵՐՈՒՍԱԴԷՄ

Ս Ի Ո Ն

ՀԱՅ ԱՄՍԱԳԻՐ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ - ԳՐԱԿԱՆ - ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՀՐԱՅՄԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ԵՐՈՒՍԱԿՆԵՐԻ ՀԱՅ ՊԱՏՐԻԱՐԿՈՒԹԵԱՆ

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԽՐԱԿՐԱԿԱՆ

— Համգրուամեն վերջ.

Երես

* * * 321

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

— Գեո ժամանակներ.

Թ. Ե. Գ. 325

— Հոգեկան չափահասություն.

Թ. Ե. Գ. 326

Հոգեյոյ Տ. Բաբգեն Կաթողիկոս — Կենսագրական.

Գ. 327

ԲԱՆԱՍՏԵՂԵԱԿԱՆ

— Աղօթք.

Տարապիճ Որբունի 333

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

— Մովսես Խորենացու «Հայոց Պատմության»
բեան» բուականի մասին.

Ն. Աղունց 335

Տեղեկագիր «Մբոց Թարգմանյաց-Դուրեան Գրական
Մրցանակ»ի 1935-1936 Շրջանի.

337

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

— Բրիստոնայ Գիլվան.

Մկրտիչ Եսայ. Աղաճունի 345

ԵԿԵՂԵՑԱՊԱՏՄԱԿԱՆ

— Գրիգոր Կեսարացի Պատրիարք
Եւ իր ժամանակը.

Ա. Ալպոյանեան 349

Ս. ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ

— Ամսօրեայ լուրեր.

351

Ս Ի Ո Ն

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐ

Բոլոր երկիրներու համար Սինի Տարեկան բաժնեգրին է

Անդ. Շէյք 6 (Ամեր. Տօշ 1.50) կամ անոր համարժէքը.

Եռամսեայ կամ վեցամսեայ բաժանորդագրութիւն չկայ.

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ԿԱՆԽԻԿ Է

Հասցէ՝ Rédaction de la Revue Arménienne 33011

Patriarcat Arménien

JÉRUSALEM — Palestine

Գոհունակութեամբ կը ծանուցանեմք որ, վասն բարգաւաճման

«Սիոն»ի եղած են հետեւեալ նուիրասումութիւնները.

Տիարք Մերկեր Մերկերեան և Գէորգ Սահակեան՝ Երուսաղէմէն, հինգական Պ. Լիւրա:

Տիար Սարգիս Յ. Եղգար՝ Լոնսոնէն, 1 Սթերլին:

Հոգ. Տ. Սիոն Վրդ. Մանուկեան՝ Երուսաղէմէն, մէկ տարուան «Սիոն» կը նուիրէ Պրն. Սիմոն Քէհեաեանին (Պուրէէ):

Պրն. Գալուստ Գույումեան՝ Պուրէէէն, մէկ տարուան «Սիոն» կը նուիրէ տեղւոյն «Աւսա» Կրթասիրաց միութեան:

Ա Ձ Դ

«Սին»-ի ՅԱՐԳԵԼԻ ԳՈՐԾԱԿԱԼՆԵՐՈՒՆ ԵՒ ԲԱԺԱՆՈՐԴՆԵՐՈՒՆ

Նկատելով որ 1936ի ներկայ տարին պիտի լրանայ երկու ամիսէն, «Սիոն»ի Վարչութիւնը շատ ուրախ պիտի ըլլայ եթէ յարգելի գործակալներն ու բաժանորդները հաճին փակել հին ու նոր իրենց բոլոր հաշիւները:

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

ՀԱՆԳՐՈՒԱՆԷՆ ՎԵՐՁ

Հայ Աստուածաշունչի, կամ, յընդհանուրն, հայկական մշակոյթի հազարհինգհարկւրամեայ յորելեանը, զոր ամբողջ ազգով տօնեցինք անցեալ տարի, հանգրուան մըն էր այն երկար ճամբուն մէջ, որուն վրայէն հայութիւնը քառասուն դարերէ ի վեր իր գոյութեան ընթացքը կը կատարէ: Հանգրուան մը, սակայն, որ նոյն ատեն բարձրակէտ մըն էր, ուսկից կարելի պիտի ըլլար նախիլ դէպի ետ՝ չափելու համար կտրուած անցըած ճամբան, ու դէպի յառաջ՝ տեսնելու համար թէ ի՞նչ ուղղութեան վրայ կը բացուի և կ'երկարի ան դեռ մեր քայլերուն առջև:

Ինչպիսի անցեալն ու դէպի ապագան հայեցողութեանց պատեհութիւն մը ուրեմն պարզապէս, յիշատակի և յոյսի ոգեկոչումներով համադրուեալ:

Խօսեցողցինք անցեալը, երգերու, ճառերու, ուսումնասիրութիւններու և հանդէսներու խանդավառութեանց մէջէն, որոնց անհաղորդ չգտնուեցաւ ոչ մէկ հայ որ ազգային հագի և խղճմտանք ունէր:

Պարծանքը, որով տարի մը ի բուն ոգևորեց զմեզ ապրուած երկարաձիգ դարերու վերկենցադումը մեր յիշողութեան մէջ, օտարներէն իսկ շատ չտեսնուեցաւ մեզի. անոնք, ընդհակառակն, համակրանքի և քաջալերութեան արտայայտութիւններով աւելի ևս շեշտեցին զայն մեր մէջ:

Մէկ խօսքով, 1935-ը ազգային միաթարութեան տարի մը եղաւ մեզի համար. ամէնքս ի սրտէ օրհնեցինք վիշտերով և տառապանքով բայց նաև փառքի և ուրախութեան յիշատակներով լեցուն մեր անցեալը:

Բայց տարի մըն է ահա որ արդէն դուրս եկած ենք հանգրուանէն, ու նորէն վերսկսած մեր ճամբան: Վերջացաւ տօնը, որ փառաբանութեան ծէս մըն էր մանաւանդ. կը շարունակուի սակայն հանդէսը, բուն գործը և կեանքը, որոնց մէջ կոչուած ենք վերստին ի հանդէս բերել մեր ցեղային ոյժերն ու առաքինութիւնները: Ի՞նչպէս սակայն, ի՞նչ ուղղութեան վրայ պիտի կատարուի այդ ամէնը, որպէսզի ոչինչ չը պակսի մեր մէջ՝ հետապնդութենէն այն իտէալին, որուն ձգողութիւնը դադարիքն է եղած մեր դարաւոր ազգային կեանքին:

50266

Այս հարցումին պատասխանը պատգամի մը սրբութեամբը կուգայ մեզի դարձեալ անոնցմէ՝ որոնք այս ազգին ապագային պատասխանատուութեան բովանդակ գիտակցութեամբը գծեցին և հորդեցին ճանապարհը, ուսկից միայն պէտք է կատարուի մեր դնացքը գէպի մեր ճակատագրերը:

Տարեվերջի Թարգմանչաց տօնէն այդ դասն է որ պիտի ընդունինք անգամ մը ևս: Այն բեմն է ան՝ ուսկից մեր անցեալի պատկերը մեր ապագային խորհուրդը պէտք է բացատրէ մեզի:

Արդ, ներշնչութեամբ մեր նոյն իսկ այդ պատկերին, չենք վարանիր յայտարարելու թէ պահպանողականութիւնն է միակ ուղեգիծը, որուն հարկ է որ հետեւինք ազգովին՝ կարենալու համար շարունակել մեր գոյութիւնը՝ իբր համայնք, իբր ժողովուրդ կամ ազգ. այս երեք որակումներէն ո՛ր մէկովն ալ որ ուզեն ճանչնալ մեր պատմական էութիւնը:

Պահպանողականութեան մէջ է որ պիտի կարենանք մենք տէր մնալ մեր ազատութեան, այն ազատութեան՝ որ հիմնապայմանն է ժողովուրդներու ինքնութեան և բարոյական զարգացումին: Պահել՝ ինչ որ իբր արեան և հողոյ մանաւանդ հարազատ ժառանգութիւն ստացած ենք մեր նախնիքներէն. այս պէտք է լինի անխառն նշանաբանը մեր ազգային կենցաղականոնին. առո՛ր պէտք է ուղղուին մեր բոլոր ճիգերը հիմակ այն գոյավիճակին մէջ, որուն բերին հասցուցին զմեզ վերջապէս ժամանակն ու աշխարհի պարագաները:

Եթէ մենէ անհունապէս աւելի հզօր և յառաջադէմ ազգեր անհրաժեշտ կը նկատեն՝ այժմ իսկ դեռ՝ այս կամ այն կերպով հսկել իրենց ցեղային անխառնութեան վրայ, այդ մասին տարակոյս չկայ թէ նախանձախնդրութեան շատ աւելի պարտականութիւն կը ծանրանայ մեր վրայ. զի ժողովուրդի մը ներքին կեանքին ամրութեան ամենէն ապահով խաբիսներէն մին է անշուշտ ընտանիքը. այս վերջինը որչափ զերծ մնայ օտարամէտ խորթացումէ, ալլասեւումէ՝ այնքան հեռու կը մնայ այդ ժողովուրդին բնիկ տոնականութիւնը. վիճակ՝ որ բազում ուրիշ կողմերով արդէն խաբխած մեր ազգային կազմին համար ունի անվիճելիօրէն աւելի բարձր կարևորութիւն:

Բայց, ինչպէս ակնարկեն իսկ պիտի լինէր աւելորդ, աւելի կենսական է հարկը հոգեկան ժառանգութեան պահպանումին:

Խ՛ղձ կ'անդիտանայ, և ո՞վ պիտի կարենար տարհամոզել զմեզ թէ անողոք բախտը մինչև դեռ երէկ թոյլ տուաւ անխնայ որ շատ բան կորսնցնենք այդ մարդին մէջ ևս: Բացի նիւթական այն փայլուն կացութենէն՝ որ մեզմէ բնականորոշած բազմաթիւ վայրերու մէջ մեր ձեռքը տուած էր տնտեսական շարժումին անիւր, բացի քաղաքացիական դիրքի և քաղաքային պաշտօններու աշխուռ առաւելութիւններէն՝ զորս մեր ազգակիցներէն շատեր ունէին իրենց զանազան կարգի ընդունալութեանց շնորհիւ, կորսնցուցինք՝ զրեթէ ամբողջովին՝ տեսակ մը ներքին ինքնավարութեան ընկերային այն վիճակը, զոր ունէինք իբրև արդիւնք Սփիւռքի մեր ամենէն հոծ զանգուածներուն մէջ՝ ձեռք բերուած առանձնաշնորհեալ իրաւակարգերուն, կորսնցուցինք մեծ մասամբ կրթական ուժեղ այն կեանքը, որ հաւաքական և անհատական ձեռնարկներով ուշադրաւ բարձրութեան մը հասած, ամենէն պատուազօր նշաններէն մին էր մեր ցեղային արժանաւորութեան:

Այո՛, կորսնցուցի՜նք այս ամէնը, և դեռ ուրիշ առաւելութիւններ. չի կրնար գտնուիլ Հայ մը որ ունենայ այս մտածումը ու չզգայ անհուն արքամութեան մը թանձրանալը իր սրտին մէջ։ Այո՛. բայց այնու ամենայնիւ ոյժ պէտք է զգանք տալաւին ամէնքս ալ խորհելու թէ պէտք չէ յուսահատի՜նք, զի «կորսնցուցի՜նք, բայց չկորսուեցանք». ու պիտի կորսուէինք զուցէ, եթէ չկորսնցնէինք»։ Նմանեցանք ալեկոծութեան մատնուած ճամբորդին, որ ալիքներուն կը նետէ իր ամենէն թանկարժէք բեռներուն ծանրութիւնը, ազատելու համար ինքզինքը։

Ձեռք կորսուած. ա՛յս է մեծագոյն ճշմարտութիւնը. ողջ է մեր մէջ հողին, որ աղբււրն է միւս ամէնքին, Ողջ ենք ազգովին. զի ունինք էական այն տարրերը, որոնցմով կը յօրինուի ժողովուրդի մը կենդանութիւնը. մեր հաւատքը, որ է մեր եկեղեցին. մեր ինքնութեան ջիւն իսկ՝ որ է մեր լեզուն. մեր գոյութիւնը արժեւորող ամենէն մեծ առաւելութիւնը, այսինքն մեր զրահանութիւնն ու մշակոյթը։

Արդ, երբ կ'ըսենք թէ պահպանողականութիւնն է որ պիտի ապրեցնէ զմզ, կը հասկնանք պարզապէս թէ մեր կենդանութեան այդ հիմնատարերը անկորուստ պահելու՝ յաւերժացնելու ճիգն է որ պիտի ապահովէ մեր ազգային գոյութիւնը։ Ազգերը կ'ապրին ազատութեան մէջ, ու քաղաքականէն աւելի՝ հոգեկա՛ն ազատութեան մէջ։ Այս ճշմարտութեան ապացոյցը մեր պատմական փորձառութեան մէջ է ինքնին։ Դարեր և դարեր ենթարկեալ կամ զերի ապրեցանք քաղաքականապէս, բայց երբեք չդադրեցանք ապրիլէ իբր ազգ, վասնզի բնաւ չկորսնցուցինք մեր հոգեկան ազատութիւնը, որուն տէր մնացինք միշտ մեր լեզուովը, մեր զրահանութեամբը, ու մանաւանդ ասոնց իսկական պատասպարանը հանդիսացած մեր եկեղեցիով։

Պահպանողականութիւն՝ հոգեկան ազատութեամբ, կամ, ազատութիւն՝ հոգեկան պահպանողականութեամբ. ա՛յս է եղած հայութեան ազգային նշանաբանը՝ իր ազգային գիտակցութեան առաջին օրէն ի վեր մինչև երէկ. այդ զապա՛մա՛ն է որ տօնեցինք ազգովին, տարի մը առաջ, Աստուածաշունչի հալացման և հայկական մշակոյթի յորեկինական հանդէսներով. ա՛յդ՝ մեր ճամբան, մինչև ժե. դարեակի հանգրուանը, նոյն այդ պէտք է ըլլայ նաև մեր նշանաբանը, մեր ճամբան յուսաւորող զապա՛մարը, հանգրուանէն ետքն ալ։ Այս կ'ըսէ մեզի Սրբոց Թարգմանչաց, մեր մեծ ռահանորդներուն, տօնը։ Պահել եկեղեցին, պահել լեզուն, պահել ազգային մշակոյթը։

Երբ խօսքը կ'ընենք հոս եկեղեցիին, Հայ եկեղեցիին, չենք ուզեր ակնարկել ալլադաւան հատուածումներուն, դէպի ուշ կամ կանուխ ապագայնաւորում բացուած այդ ճամբաներուն, որոնց մասին պարզ է մեր տեսութիւնը և քանիցս հրապարակուած այս էջերուն վրայ և այլուն, այլ այն մտայնութեան, որով, տեսալ մը կարծեցած ազատականութեամբ կամ ազատաստութեան մէջէն, մեր մտաւորականութեան և մանաւանդ երիտասարդութեան պատկանողներէն շատեր կը բռնադատեն ինքզինքնին նայիլ մեր եկեղեցիին, զայն նկատելով իբր լոկ ազգայնական կամ մշակութային հաստատութիւն։ Արդ, ի դէպ է որ, Սրբոց Թարգմանչաց տօնին առթիւ մանաւանդ, ու անոնց գործին խորհուրդէն նոյն իսկ թելադրուած, մտածենք թէ եկեղեցին՝ առանց կրօնքի կեան-

քին՝ դատարկ տակաւ մըն է միայն, որ չի կրնար ծառայել ո՛չ իր կոչումէն իրեն համար յատկաւորուած նպատակին և ոչ անկէ տարբեր որ և է ուրիշ նւապատակներու, իսկ կրօնքով կենդանի՝ գերազանց ոյժն է ան, արդիւնաւորող ամէն բարի նպատակներու: Հայ եկեղեցիին, այսինքն քրիստոնէութեան մէջ մեր գոյաւորուած Հաստատութեան մեծագոյն պաշտօնը ա՛յդ է ամենէն աւելի, սովորեցնել և յիշեցնել թէ չենք կրնար ապրիլ, ո՛չ իբրեւ համայնք և ո՛չ իբրեւ ազգ, առանց Աւետարանէն մեր կեանքին մէջ հոսած բարոյական զօրութեան: Այդ իմաստով ցանկալի է որ հասկցուի և զործադրուի եկեղեցւոյ հանդէպ պահպանողականութեան դադափարը:

Երբ կը յիշենք հայ լեզուն՝ իբրեւ պահպանումի արժանի տարր մեր ազգային կեանքին մէջ, մեր նայուածքը կ'երթայ Մփիւռքի մեր տարաշխարհիկ գաղութներուն մանաւանդ, որոնք միջավայրի ազդեցութեանց բռնութեան տակ ամենէն աւելի ենթակայ են, դիտենք, զայն կորսնցնելու վտանդին: Հայութեան հոգին է որ պարտք կը դնէ անոնց վրայ, ընել իրենց բովանդակ կարեւրին՝ չկորսնցնելու համար անմահ նախնիքներէ մեղի իջած այդ սուրբ ժառանգութիւնը: Ոճիւր է թոյլ տալ որ մայրենի բարբառը դադրի առանին լեզուն լինել ընտանեկան յարկերէն ներս: Անհրաժեշտ է ամէն տեղ կազմել մանկանց վարժողներ, ուր ազգին սիրասուն փոքրիկները սովորին իրենց գերագոյն ծնողքին լեզուն: Հասարակական հաւաքումներու մէջ, ո՛ր և է պատեհութեամբ կատարուած, արտասահմանի Հայերը մանաւանդ, պէտք է կանոն դնեն իրենց՝ հայերէն միայն խօսիլ ու երգել. և ստէպ հաւաքուիլ նոյն իսկ լոկ խօսելու և խօսակցելու համար հայերէն: Զայն պահելու մտադիր ջանքը գերագոյն ջանքը պէտք է լինի բոլոր Մարմիններուն և Ընկերութեանց, որոնք Աստուծոյն և իրենց արիւնէն պարտականութիւն են ստանձնած ազգային ինքնապահպանութեան՝ օտարութեան մէջ:

Իսկ մշակոյթը... ազգին այս ցիրուցանուած դրութեան մէջ, ամենէն դժուարին բանն է այդ անշուշտ, քանի որ ազգային զրականութիւնն և քաղաքակրթական աշխատանք համախմբօրէն և զանգուածովին ու հայրենի հողին վրայ ընակող ժողովուրդի մէջ կրնան ծաղկիլ: Եւ սակայն, եթէ կատարեալն անկարելի է գլխովին, մասնականը չէ բոլորովին անհնարին, երբ համայնքին մէջ կան ազգին անցեալին և պատմութեան իրազեկ և սրտի տէր մարդիկ եւ զանոնք քաջալերող Մարմիններ, երբ կրնան յարաբերութիւն հաստատել մայր հայրենիքի և մեծ գաղութներու մտաւորական, կրօնական և հասարակական կեանքին հետ. երբ վերջապէս պահպանողականութեան լաւ հասկցուած ողին է որ կ'առաջնորդէ ամենուն, իրենց զգացմանց և դէպի ազգը ունեցած իրենց պարտականութեանց ըմբռնումին մէջ:

Ահա՛ թէ Բնչպէս պիտի շարունակենք մեր գնացքը ճամբուն այն մասին մէջ, որ կը բացուի մեր առջև՝ Հանգրուանէն մեկնելէն վերջ:

★ ★ ★

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

ԳԵՇ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐ

(Բ. ԹԻՐ. Գ. 1-13)

(ԱՌՍԱԶԱՌՈՐԱՅ ԿԻՐԱԿԻ)

Վարժուած ենք առ հասարակ ընդհանուր աղէտքի կամ ազգային դժբախտութեան տարիներ համարել այն ժամանակները, երբ քաղաքական ծանր իրադարձութիւններ շուարումի կը մատնեն մարդկութիւնը՝ շահերու և նկատմաներու համարտութեանց թափող դարձնելով ամբողջ աշխարհը, ուր ռազմաշունչ փոթորիկներ արեան ծովերու մէջ կը սպառնան խնդրել տիեզերական խաղաղութիւնը՝ իր հիմքէն սարսելով քաղաքակրթութիւնը, եւ ուր, ներքին վէրքերէ կրծուած կամ արտաքին հարուածներէ տրորուած, ազգ մը կամ ժողովուրդ մը ոգեւորքի տազնապնդել տիեզերական խաղաղութիւնը, եւ սխալներու հետեւանքով՝ իր վրայ կը պայծիւն ահաւոր պատահարներ:

Կարելի է անշուշտ տարբեր կերպով տպաւորուիլ, ու նոյն իսկ յուսահատութեան մօտեցող խռովքներէ չտարուիլ երբեք նմանօրինակ պարագաներու առկաւ: Վի ինչպէս առողջ մարմինը կարեւոր է առողջ միտքին համար, նոյնպէս քաղաքական անդորրութիւնը անհրաժեշտ է որպէսզի ժողովուրդի մը բարոյական և հոգեկան կեանքին զարգացումը բնականօն կերպով կատարուի:

Եւ սակայն, պէտք է երեք ատոր համար մոռնալ թէ համայնքի մը իսկական կեանքը ոչ այնքան իր քաղաքական որքան հոգեկան գոյութեան մէջ կը զօրանայ: Առաջինը միջոց մըն է միայն, իսկ երկրորդը՝ բուն նպատակը, աս կրնայ եղանակաւորուիլ և նոյն իսկ փոխուիլ բոլորովին, մինչ աս պէտք է մնայ անյնդ և անխախտ: Վտանգաւոր է առաջինին կորուստը, բայց երկրորդինը՝ անգարամանելի: Անառարկելի է պատմութեան պատճառ, որուն լոյսին տակ կը տեսնենք թէ քաղաքականապէս հզօր և քաղաքակրթօրէն փայլուն ինչ մեծ ազգեր կործանուած և անյայտացած են իս-

պառ, մի միայն՝ բարոյական ներքին փլուտախտաւորման հետեւանքով:

Ազգի մը, ժողովուրդի մը, հասարակութեան մը համար, գէշ օրերը, զբաւարին աւելի ուժեղ քաջատրութեամբը՝ «ժամանակը չաք»՝ ապականութեան և ընդհանուր ինկածութեան այն ժամանակաշրջաններն են, որոնք ընդհանրապէս հետեւանք կ'ըլլան կրօնական անզգամութեան և կենցաղական յղիւնքի ցոփ եւ շուայտ ստատկութիւններէն, ինչպէս նաեւ յաճախագոյն միակողմանի և ունիտ դաստիարակութեան մը աւելանքէն ծնունդ առած ուղիւստան ազատութեան: Երբ անգամ մը ախտը վարակի սիրտէ սիրտ և տունէ տուն, մարդիկ այլ ևս հանրութեան բարիքն զգացումը կը սուղեն՝ կը մոռնան իրենց անձին պաշտամունքին մէջ, իրենց միակ կրօնքը այնուհետեւ՝ որուն իբրեւ ծէս կ'ընդունին ընչաքաղցութիւնը, եւ իբրեւ խորհուրդ՝ հիմունք հաւատոյ՝ կոր ինքնավատահոսութիւնը: Տարուած այս վերջին մոլութենէն՝ անոնք ալ քամահանք միայն կ'ունենան իրենց խօսքերուն մէջ՝ այլոց նկատմամբ, ապերախտութիւն՝ իրենց ծննդաւ հանդէպ, ու ամբարիշտ վերաբերմունք ամէն բանի համար՝ որմէ չի կրնար խորթիլ իրենց խանգարուած խղճմանքը:

Կարեկցութիւնը զնուած սրբուած է այլևս իրենց սիրտէն, ինչպէս արցունքը՝ աչքերէն: Գութը ջղազարութիւն է իրենց համար, իսկ խաղաղութեան սէրը, ամենէն խօլ խեղճութիւնը, որուն դէմ կռուիլ պարտք կը նկատեն բանասարկութեան ամենէն կեղտոտ եւ թունալից գէնքերով: Հեշտանքը ամէն վայրկեան կը խղիւսթէ անոնց հոգին, մինչ սիրտերն զար կըլտուած է տառապանքին հանդէպ: Իրենց ապականուած բարոյականովը զբաղեցնելու համար հասարակաց ուշադրութիւնը՝ մէկ կողմէ զայն ուրիշներուն վրայ կը հրաւիրեն ամենայնողով և շահականութեամբ, և միւս կողմէ, փոշի ցանելու համար իրենց ուշադրուած նայուածքներուն դէմ, աստուածապաշտութիւն կը կեղծեն մերթ ընդ մերթ, մինչ իրենց հոգին այդ աղետական զգացման ուրաքանչեւ մէկ է միայն լեցուած: Այդ է պատճառը որ ոչ մէկ խղճահարութիւն կը վրդովէ զիրենք, երբ իրենց համար ալ արուեստ դարձած ճկունութեամբ մը ներս

կը սպրդին ընտանեկան յարկերէ՝ անբաւարոյթեան նախճիրներ գործելու համար մարդկութեան ամենէն նուիրակաւ խորաններուն հովանիին տակ, որովհետեւ հակառակ որ ամէն օր կը սորվին, այսինքն աշխարհի փորձութիւնները և կեանքի փորձառութիւնները ամէն օր բան մը կը ձգտին սովորեցնել իրենց, անոնք չեն կրնար վերահասու ըլլալ ճշմարտութեան, ու կախարդական խաղարկութիւններով կարծես, կը դիմամարտին միշտ անոր հետ:

Տխաւր պատկեր արդարեւ, խորապէս հոգեզնիւն և զարմանալի կերպով ախտաճանաչ դատողի մը՝ Գրիտառնէութեան մեծագոյն տեսաբանին եւ գործիչին՝ Առաքեալին վրձնովը նկարուած:

Նոյն ինքն է, բարոյակաւնի այդ գերագոյն նկարիչն է որ, իրրեւ վերտառութիւն մը անոր վերեւ գրուելիք, կը գրէ անոր ներքեւ. «Մարդք ապականեալք մտօք և անպիտանք ի հաւատաս»:

Համայնքի մը համար եզէշ ժամանակներն են ոչ թէ տնտեսական պրկումներէ կամ քաղաքական ցնցումներէ յառաջ եկած արհաւիրքի օրերը, այլ անոնք՝ քրոնց մէջ բանականութիւնը կ'անպատուէ ինքզինքը և հաւատքը կը նկատուի ամենէն անպէտ ու անարժէք գորութիւնը:

Աստուք են զիշ ժամանակները, «ժամանակք չարք». անոնցմէ՛ պէտք է վախնալ, անոնց դէմ պէտք է լարել պայքարին օւժգնութիւնը:

Բ. Ե. Գ.

ՀՈԳԵԿԱՆ ԶՈՓԱՀԱՍՈՒԹԻՒՆ

(Գաղ. Դ. 1-7)

(ՏԵՄԵՆԵՆԿԱՌԱՋ)

Իմացումի տարբերութիւն մը պէտք է նկատել արժիքի և արժանիքի գաղափարներուն միջև. առաջինը վիճակ մըն է՝ զոր կրնայ պատահիլ որ ունենայ մէկը իր կամքէն անկախաբար, իսկ երկրորդը առաւելութիւն մը, եթէ կ'ուզէ՝ առաքելութիւն մը, որուն կարելի է տիրանալ կամբով և վերականգնութեան միայն: Ծնիլ արքայորդի՝ արժէք մըն է անշուշտ, բայց այդ չափով. անոր բուն արժանիքը մարդ կ'ունեն

նայ ա'յն առին միայն, երբ կրնայ վայելցնել զայն իր անձին վրայ, արժեցնելով զայն իր կեանքին մէջ:

Այսպէս է նաև իրերու հոգեւոր կարգին մէջ մանաւանդ. Աստուծոյ որդիներ լինելու ընդունակութեամբ և յարմարութիւններով կը ծնինք տաճար ալ. քանի որ առաջին վայրկեանէն մեր արեան մէջ աւնինք մտածելու և տրամարտելու, ըզգալու, իտէալ մը հետապնդելու, ծրարելու. ներ յօրինելու եւ կազմակերպական ձեռնարկներ գործադրելու, այսինքն մարդը կենդանիէն զանազանող բարձր ձիրքերու սերմերը. բայց իսկապէս Աստուծոյ որդին կը լինինք այն առին միայն՝ երբ մեր կազմին մէջ թաքնուած եւ հոն ի զօրու մնացած այդ յատկութիւնները բնականոն և առողջ զարգացումով մը կը հասնին որոշ կատարելութեան մը. ու մինք, մեր ներքին աշխարհին մէջ տեղի ունեցած աճումի այդ վիճակին այլևս խելամուտ, կը գիտակցինք այդ ձիրքերուն ծագումն և տարողութեանը, և կը հասկնանք պայծառօրէն թէ ի՞նչ անհուն բարութենէ մը և իմաստութենէ մը և ինչո՞ւ փոխանցուած են անոնք մեզի, ու կ'ըմբռնենք հայրութեան և որդիութեան կապը, որ կը միացնէ զմեզ Աստուծոյ, իրեւ գերագոյն ծնողի մը, որով միայն կարելի կը թուի մեզի հոգեին կենսելը:

Զգացողութեան և միտքի պարունակին մէջ բացուած լոյսի այդ բոլորն՝ հոգեկան չափահասութեան այն երջանիկ պահն է, ուր մեր էութեան խորքէն հնչող անոյշ ձայնի մը ի լուր՝ բնազգօրէն կը պատասխանենք. «Արբա՛յ, Հա՛յր». ու կը զգանք թէ այլևս չենք ծառայ, այլ որդի. . . և ժառանգ Աստուծոյ:

Կեանքի այն շրջանը, որ մեր ծնունդէն մինչև այդ վայրկեանը կ'երկարաձգուի, մանկութեան կամ անչափահասութեան շրջանն է, այսինքն մարդկային դոյութեան այն ժամանակամասը, ուր մերքի, դեռ ազգայն՝ առաքելիւն բառով, ենթակայն է աշխարհի տարբերութեան ազդեցութեանը: Մանկական հոգեկան զգացումին դէմ յանդիման գործող աշխարհի այդ տարբերն են միջովայրը, ընտանիքը, ցեղը և դարը, որոնց աշխուժափիլ ներգործութենէն դուրս չի մնար ոչ մէկ էակ, բայց մանաւանդ ոչ

մէկ մարդ: Արդ, ճշմարիտ դաստիարակու-
թեան գործը պիտի ըլլայ աշնպէս մը ուղ-
ղել հանգամանքներուն ընթացքը, որ այդ
չորսը, մին իր լաւագոյն ազդեցմանը վրէ-
միսը՝ իր ամենէն բարի ներշնչումներովը,
երբորդը՝ իր ամենէն ազնիւ բերումներովը,
ու վերջինը՝ իր ոգիին ամենէն մաքուր
գորշմոմովը, այնպէս մը տպաւորուն
իւր վրայ, որ աստուածային որդիութեան
եւ ժառանգի իրաւանք գիտակցութիւնը,
այլ եւս աւելի քան երբեք յստակ եւ հզօր,
վերածուի անմիջապէս գործունէութեան,
իրուտութիւնը զգացումէն ծնի պարտակա-
նութեան գաղափարը, ու հոգեկան չափա-
հասութեան ժամանած մարդը կարենայ
իսկոյն խորհիլ թէ ի՛նչ պարտի ընել, որ-
պէսզի վայելցնէ իր անձին վրայ եւ արժեքն
իւր կեանքին մէջ Աստուծոյ որդիութեան
եւ ժառանգութեան արժէքը:

Արժէքը վերածել արժանիքի. ասոր
մէջ է քրիստոնէի կեանքին ամբողջ կո-
չումը: Իր կրօնքին գաղտնիքն է այդ:

Կարենալ իւր մարմնին կաւին մէջ նշմարել
Հոգիէն հրահալուած աստուածային քու-
րային ոսկին. արթնցնել իւր բնութեան մէջ
ներհոգ պնտական բնազդները. ու մաս-
ձն թէ այդ ամէնը, ճշմարիտ հարստութեան
անսպառ գանձ մը, գրուած է իւր տրամա-
դրութեան տակ, անկէ հանելու համար մի-
ջոցնիւր՝ զօրութիւններ, հնարաւորութիւն՝
գործադրելու Աստուծոյ կամքը երկրի վրայ:
Ու այս բոլորը՝ պարզապէս իբրեւ պտուղ
որդիական զգացումի մը, որ ամէն վայր-
կեան իւր մէջ կը նորոգէ աստուածային հայ-
րութեան գաղափարը, ու՝ այդպէս՝ բազում
կողմերով դառն ու դժխեմ այս պոյնթիւնը
ստէպ կը վերածէ անձնութեան թեմա, վըս-
տահութեամբ, սիրով եւ քաջութեամբ քաղ-
ցրացած եւ գեղեցկացած կեանքի մը, որ
փոխն ի փոխ կը լսուին իբրեւ հրկինքէն
երկիր հնչեցուած եւ երկրէ երկինք վեր-
ուղղուած ձայներ. «Աբբայ, Հայր»:

Թ. Ե. Գ.

ՀՈԳԵԼՈՅՍ Տ. ԲԱՐԳԷՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

— ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ —

(ԹՈՒԱԿԱՆՆԵՐ ԵՒ ՆՕԹԵՐ)

Ուսուցչական, բանասիրական եւ գրա-
կան հրահանգութիւններով գրաւուած այս
տարւոյն ի վերջ, որ իւր եւ իւր ընկերներուն
աբդիոյութեան միամեայ շրջանը եղաւ Ար-
մաշի մէջ, Տ. Բարգէն եւ ամէնքը Զարիս-
փանի Տաճարին մէջ 1896 Մայիս 25ին ըս-
տացան օրհնութիւն չորս աստիճանաց վար-
դապետական գաւառացի մասնաւոր իշխա-
նութեան: Սկիզբէն, Օրմանեանի եւ Գուր-
եանի իրձն էր եղած որ այդ տըւչութիւնը
լինի, ինչպէս էր մեր մէջ հին ատեն, մըր-
ցանակ կամ վկայութիւն՝ կրօնական, ազ-
գային եւ եկեղեցական ուսմանք մէջ ձեռք
բերուած որոշ կարողութեան: Բացատրու-
թեան անկարօտ պատճառներով, երբեմն
այնքան ի յարդի հղած կանոնական այդ

սովորութիւնը չէր պահուած ազդին մէջ:
Վերահաստատելով զայն, այսպէս, Դպրե-
վանք քայլ մը առած կ'ըլլար գէպի եկե-
ղեցական բարեկարգութեան գաղափարը:
Ասկէ վերջն էր որ Կ. Պաշտոյ Գեղար. Կրօն-
Ժողովը, որ Աշգրեանի պատրիարքութեան
ատեն որոշած էր արդէն որ առանց իւր աը-
տենութեան վարդապետական ձեռնադրու-
թիւն չկատարուի գաւառներուն մէջ, այս
անգամ եւս նոյն տնօրինութիւնը ըրաւ
վարդապետական գաւառացի առթիւ եւ:

Դպրեվանքի առաջին հունձքը կազմող
եօթը, իրապէս եւ իրաւապէս այլ եւս
«վարդապետը Հայ Եկեղեցւոյ», աւարտած
նկատուելով իրենց զարգացական եւ վնաս-
կան ընթացքը, պատրաստ էին հովուա-

կան ասպարէզի կամար: Այդ էր արդէն Դպրեվանքի նպատակը: Միաժամանակ կհանք կազմելու մտածութիւնը տեղ գտած էր Արմաշի ոչ ինքնաձայնութիւնն եւ ոչ ներքին վարիչներուն մօտ: Հաստատութիւնը Պատրիարքարանի եկեղեցական վարժոցն էր եւսպէս. անոր շրջանաւարտները պէտք է անմիջապէս տրամադրութեան տակ գրուէին Կեդր. Վարչութեան, հասնելու համար գաւառներու սուսնորդական կարիքներուն, որոնք հետզհետէ աւելի սկսած էին ստիպողական գառնալ՝ ներքին վանքերու մէջ երբեմն այդ պէտքերուն գոհացում տուող միջոցները ի սպառ դադրելէ վերջ:

Կեդրոնը եւ հասարակաց զգացումը գոհունակութեամբ միայն կրնային դիտել այս կարգադրութիւնը: Գաւառներէն այս մօտք դիմումներն սկսած էին արդէն, երբ Տ. Բարգէն եւ իր ընկերները, բացի Ադան վարպետէն, որ ներքին ծառայութեան համար Արմաշ պահուեցաւ, նոյն տարին եւ յաջորդին մեկնեցան Պոլիս: Առաջին մեկնողը եղաւ Բարգէն, որ Հմայեակ եպս. Դիմաքսեանի Տեղապահութեան օրով կարգուեալ քարոզիչ Նէյնի զիւղի, պաշտօն՝ դոչ չարունակեց մինչև Իզմիրլեանի հրաժարումը եւ անկէ վերջ Բարթողիմէոսի Տեղապահութեան միջոցին եւ, Պոլսոյ ազգային եւ եկեղեցական կեանքին իրազեկ պահելով Դպրեվանքի վարչութիւնը, իր մանրամասն եւ ոգելից տեղեկատուութիւններով, եւ տեղւոյն վրայ շարունակելով իր մասնակցութիւնը կրօնաթերթ «Մասիս»ին, որ այդ առնէն կը հրատարակուէր, եւ մայրաքաղաքի հոգեւորական եւ մտաւորական դասերու հետ հաղորդակցութեան մէջ ազդելով շարունակ:

Այն տեղ էին ինքը եւ ընկերներէն ուսանք Հաւաքիոյ Դրամատան դէպքին եւ յաջորդող արհաւիրքի օրերուն, եւ Ձամչեան վարչութեան անկումէն յետոյ՝ նոր պատրիարքի ընտրութեան համար թափուած ջանքերու միջոցին, եւ վերապէս, երբ Օրմանեան 1896ի Նոյնմբեր 6ին ընտրուեցաւ յաջորդ Իզմիրլեանի: — Օրմանեան, որ առաջին օրէն ի նկատի ունեցաւ գաւառներու առաջնորդական վերակազմութեան հարցը, բախտաւորութիւնը պիտի տեսնեար գլխաւորաբար իր իսկ աշակերտ-

ներուն միջոցաւ կատարելու այդ գործը: Ինչպէս ըսինք, այդ միջոցին Կ. Պոլիս էին անոնցմէ վեցը: Մտածեց կարճատեւ մը կեդրոնին մէջ, իր մօտ պահել զեռ զանոնք, վարչական փորձառութեան նախաւորները ստանալ տալու համար անոնց: Ամէնքն ալ նշանակեց քարոզիչ գաւառական թաղերու մէջ. միայն անդրանիկը պահեց ուղղակի իր մօտ, Պատրիարքարանի մէջ, իրբեւ անձնական քարտուղար, իրբեւ պատահական քարոզիչ այս կամ այն եկեղեցիին, եւ իրեն ընկերացող՝ Պատրիարքական այցելութեանց միջոցին:

Ուսուն ժողովը պահ մը խորհած էր Արմաշի շրջանաւարտները գաւառի գլխաւոր վիճակները զրկել իրեն օգնական ծերունի սուսնորդներու, Օրմանեան գործնական էր գտնել այդ կերպը, նախատեսելով անհամաձայնութիւնները՝ որոնք կրնային յառաջ գալ հին եւ նոր մտայնութեանց ընդհարումներէ: Այս պատճառաւ որոշուեցաւ առ այժմ՝ երկրորդական վիճակները զրկել ամէնքն ալ՝ Առաջին. Տեղապահի զիրքով, եւ կեդրոնէն նշանակովի: Բացառութիւն եղաւ միայն Ձաւէնի համար, որուն վարչական ձեռնհասութեան մասին շարունակ մեծ եղած էր Օրմանեանի համոզումը: Այս առթիւ, իրաւամբ հարկ դատուեցաւ ամէնուն եւս տալ ծայրագոյն վարդապետութեան գաւազանի իշխանութիւն. ինչ որ տեղի ունեցաւ, 1697 Սեպտ. 21ին, Գում գարուի Մայր եկեղեցիին մէջ: Օրմանեան, որ Արմաշի իր արդիւնքը իր պատրիարքական պաշտօնին տեսապէս եւ գործնապէս իբր յնարան գործածելու իր արդար իրաւունքին հանդէպ որ եւ է առթիւ ձեռնպահ չնմաց երեքը, այդ օրը յատկացուց Արմաշի եւ կրթութեան եկեղեցականութեան գաղափարին պանծացման: Պոլիսն ու գաւառը այլ եւս լեցուած էին Արմաշի մտածումով: Դպրեվանքցիներուն առջեւ բաց էին ճամբաները:

Առաջին մեկնողը եղաւ խումբին առաջինը Բարգէն. որ ճամբայ ելաւ Սեպտ. 27ին: Պիտի երթար Պոլսոյ ամենէն մօտիկ, կենցաղապէս թերեւս ամենէն հեշտ, բայց վարչապէս ամենէն զոռար վայրը, Սամսոն, Սե ծովու Իզմիրը, ինչպէս սկսած էին ըսել: Տրապիզոնի՝ Կոստակալութեան արեւմտեան այդ գաւառը, որ եկեղեցական

նապէս ալ վաղուց կապուած էր նոյն նաւանգի առաջնորդութեան, շուրջ քառուրդ դարէ ի վեր հայկական տեսակէտով եւս հետզհետէ ստացած էր միծ կարեւորութիւն, շնորհիւ բազմազման տարուէ տարի ալն տեղ հաստատուող Հայերուն, որոնք իտարբերդէն, Սվազէն, Կիրիւնէն, Կեսարիայէն, Թոքատէն, Եօզատէն, Ամասիայէն ու ներքին ուրիշ քաղաքներէ հոն լիցուած էին, ամէնքն ալ քաշուած անոր օրէ օր աւելի փայլող շահաստանի առաւելութիւններէն: — Բանուկ նաւահանգիստ, որ առետրական աշխարհին հետ յարաբերութեան մէջ կը դնէր կէս դարէ ի վեր բացուած միծ խնուդիւրն երկկողմի ներքնամարդը՝ մինչև Տիրապէթիւր, անկլա նոյն ատեն դուռն էր Փոքր-Հայքի: Տրապիզոնի առաջնորդական Աթոռը ոչ միայն հեռու էր անկէ, նաւային ճամբէն գտն հաղորդակցութեան միջոցներու գրեթէ չգոյութեան պատճառաւ, այլ նաև վարչական կազմակերպութեան տեսակէտով չուներ հարկ եղած ոյժն ու հմայքը՝ ազդելու համար այն տեղ գոյացած և յառաջդիմած բարգաւաճ համայնքին վրայ: Ուրոյն վիճակի մը պէտքն այլ ևս զգալի էր հոն: Այդ պէտքին է որ գոհացում տալու արթնութիւնը ունեցաւ Օրմանեան վարչութիւնը 1897ին, վերջնապէս բաժնելով զայն Տրապիզոնէն և ձեռնարկելով յատուկ առաջնորդութիւն մը, և անուանելով զայն այդ Պոնտոսեան մարզին նախկին պատմական՝ բայց թուրքերուն համար գործածական կոչումով մը՝ Ծանկիլի թեմ, կեդրոն ունենալով Սամսոն, իսկ իբր թեմական չրջաններ՝ Պաֆրա, Իւնիա, Թերմէ, Չարշամպա և Ֆաթա, իրենց չրջակայ գիւղախումբերով: Բարդէնի կը վիճակէր, իբրև առաջին թեմական, կարգաւորել նորակազմ այն չրջանակը, համաձայն սահմանադրական օրէնքներու: Կը կարծենք թէ յաջողեցաւ իր այդ գերին մէջ, կրցաւ իրարու մօտեցնել և օգտագործել տեղւոյն բարեկեցիկ, մտաւորական և ժողովրդասէր տարրերը: Ազգ. կրթութեան գործը, թէև իրմէ առաջ արդէն սկսած և բաւական գոհացուցիչ ուղղութիւն մը ստացած, բայց շնորհիւ աւելի հասկցող գլուխի մը, աւելի կանոնաւորուեցաւ, որչափ որ հնար էր Համիտեան այդ գծուարին օրերուն: Նկեղե-

ցական կեանքը յայտնապէս նոր օգեւորութեան մէջ մտաւ իր քարոզներով: Իսկ կառավարական յարաբերութիւնը օգտուելու անշուշտ իր քաջ թրքապիտոններէն: Շըւրջեցաւ բոլոր թիւերը, ուր գնահատուեցաւ իր կատարած կարգադրութիւններով: Իւրենց լիզուով, համշնհան բարբառով կոնդակներ գրեց այդ գիւղախումբերուն համար, հեղեղեցական, ամուսնական, պարտեցական, ընկերական և այլ սոցիոլոգիանց համար կանոններ սահմանելով: Մասնաւորապէս յատուկ ուղարկութիւն ըրաւ որ գիւղերուն մէջ բոլորովին անուս անձինք քահանայութեան չկոչուին: Այդ պատճառաւ, տնօրինեց որ ընծայացուները նախ Արմաշ երթան և զէթ տարի մը կրթութիւն ընդունին հեղեղեցական ուսմանց մէջ, ու յաջողեցաւ համոզել գիւղացիները որ այդ նպատակաւ ստանձնեն նոյն իսկ պատշաճ ծախս մը: — Կը յիշեմ անոնցմէ տասնի չափ անձեր, բոտ երեսօթին խնդ բայց իրապէս արժանաւոր ազգայիններ, հին Համշէնէն այդ կողմէ գաղթող Լազիստանցի Հայեր, որոնք եկան մեզ մօտ, ու թէև իւրենց ընտանիքներուն կարօտովը հալուած՝ աշխատեցան տաւապաղին: Մեծ տաժարեղով անցուցին այդ տարին, բայց ձեռնարկուելով երթալէ վերջ, իրենց գրած նամակներուն մէջ օրհնութեամբ միայն կը յիշէին Արմաշ անցուցած օրերին և զայն՝ որ իրենց համար այդ կարգադրութիւնը տնօրինի էր:

Ծանկիլի առաջնորդական այդ պաշտօնը սակայն հազիւ կազմակերպական տեսակէտով, պիտի արդիւնաւոր եղած լինի, զի Կեդր. վարչութիւնը, դեռ երկու տարի չբոլորած, 1899ին, կը զրկէ զայն Մուշ, իբր առաջնորդական Տեղապահ եւ ընդհ. վանահայր Տաթոնոյ:

Չունիմ տարակոյտ թէ անոր՝ Հին Հայաստանի այդ կարեւոր և ընդարձակ գաւառին Տեղապահութեան զրկուելու այդ օրոյման մէջ պէտք է ամենէն աւելի դեր կատարած ըլլայ իր իսկ փափաքն այդ մասին: Հայաստանը անձամբ ճանչցած ըլլալու իղծը շատ կանուխէն կենդանի բաղձանքն եղած էր ամէնուս: Դեռ սարկուլագութեան ատեն, յաճախ — զուարթաբանութեամբ անշուշտ — կը բաշխէինք զայն մեր մէջ: Մին Բարձր Հայքը կը կա-

մեհար իրեն. ուրիշ մը Փոքր Հայքի շերտ-
լանակը աւելի յարմար կը նկատուի ինք-
զինքին. երրորդ մը Վանայ ծովու անա-
պատներուն մէջ վանական և դպրոցական
միութեան երազներ կ'երկնէր. ամէնքն ալ,
վերջապէս, վեց նահանգներու սահմանե-
րէն ներս գործունէութեան սէր ունէին.
բացի Ազունէն, որ, այդ ատենէն արդէն
սխալմամբ՝ զինքը ի վերջոյ մահացնող
մտային հիւանդութեան իրեւոյթներով,
կառչած էր Մայր-Աթոռոյ, և կը սպառ-
նար Սեան աքսորել մին կամ միւսը իր
ընկերներէն, եթէ զանցառու գտնուէին ի-
րենց պարտականութեանց մէջ: Օրմանեան,
յատկապէս, շատ կը քաջալիւրէր այդ ներ-
քին բարեմը ամէնու մէջ, ամէն առի-
թով դրուագներ մէջ ընդունով իր Հայաս-
տանեան գործունէութենէն, կարիքն, Վա-
նէն, Մուշէն մասնաւորաբար, որոնց մէջ
գործած էր մնայուն կամ շրջուն պաշտոն-
ներով: «Արճէի առաջնորդութիւնը աւելի
բարձր պէտք է սեպէք քան Ջիւղայի-
նը». իր խաղաղ ձայնին պողտուքով այդ
պատգամը կը գամը յաճախ միտքերնուն
մէջ, ուր, այդ ժամանակէն, Վոսիորի «գե-
ղածիմար» ակիրուն կապուած եպիսկո-
պոսներուն գէմբերը, բացի միայն Իգմիր-
լանէն, անսիրելութեան մշուշի մը մէջ կը
ծածկուէին արդէն հասած ներ մտածողու-
թեան մէջ:

Բարգէնի հակումները դէպի Կիլիկիա՝
կը նայէին անշուշտ միշտ. բայց գէթ երի-
տասարդութեանը միջոցին Հին պատմական
Հայաստանի կեանքը ուր ապրած, զայն իր
ներշնչումներուն մէջ ճանչցած
ըլլաւ իր սրտին. այդ տեսակէտով իր
զգացումներուն ուսկի տիրած պէտք է ըլ-
լայ մտածումը իր ուսումնասիրած Մամի-
կոնեանց կալուածին, Տարօնի, ուր թաղ-
ուած յիշատակներ, Սահակի, Մեսրոպի և
իրենց աշակերտներուն մեծ մասին անուն-
ներով միշտ կենդանի յիշատակներ, չէին
կրնար չխանդավառել իրենին նման հոգի
մը: Ընդարձակ դաշտ մը պիտի բացուէր
այն տեղ իր առջև, ինչպէս իրաւամբ ըս-
ուած էր իր մահուան առթիւ հրատարակ-
ուած կենսագրական թղթակցութեան մը
մէջ. «Ուր ան կրնար մեծիրուի ոչ միայն
իր ժողովուրդին ընկերային, կրօնական

կազմակերպութեան, այլ նաև անոր լիզ-
ուին» բարբերուն և աւանդութեան ու-
սումնասիրութեանց», ուր ան պատեհու-
թիւնը պիտի ունենար «թափանցելու հայ
ժողովուրդի ձգտումներուն, հոգեկան ապ-
րումներուն, և մասնաւորաբար հայուն
այն խոր հատաքին, որուն հանդէպ այն-
քան մեծ համարում մը կը տածէր»:

Կատարեալագէտ իր ձգտումն էր այդ.
բայց թէ ի՞նչ աստիճանով յաջողեցաւ այդ
մասին՝ որ և է չափով ի վիճակի չինք ու-
րոշ արտայայտուելու այդ կէտին շուրջ:
Բռնապետութեան այդ թունդ շրջանին,
ուր ամենէն աւելի այդ մարդին մէջ ար-
գոսեան աչքերով կը դիտուէին զարգա-
ցեալ առաջնորդի մը մանաւանդ մէն մի
շարժումները, ուր անոր զգրոյն ու պա-
յուսակները ամէն օր յանկարծ քննութեան
ենթարկուելու սպառնալիքին տակ կը գլու-
նուէին, չենք կարծեր որ Բարգէն գրաւոր
ուսումնասիրութեան ձևին տակ ամփոփած
ըլլայ ինչ որ շատ ու շատ տեսաւ, զգաց
և հոգեով ուսումնասիրեց անշուշտ մեր ազ-
գային ամենէն փառաւոր անցեալին փըշ-
րանքները պահտաւանող այդ երկրին մէջ,
որ, շատոնց աւերաստանի մը վերածուած
արդէն, կը պահէր սակաւն միշտ խօսուն
կենդանութիւն մը՝ իր ազգին պատմու-
թեան գիտութիւնը և հայկական կեանքի
գիտակցութիւնը ունեցող ո՛ր և է Հայուն հա-
մար: Գէթ ոչ ինքը բան մը յայտնած էր
յետոյ մեզի այդ առթիւ գրական աշխա-
տութեան մը մասին, և ոչ իր թողունի մէջ
լսուեցաւ թէ կը գտնուի այդպիսի բան մը,
որ, եթէ լինէր, զատահ հնք թէ պիտի
չթողուր անտիպ: Իր միտքով ուսումնա-
սիրութեան մէջ (էջ 48) կը յիշէ միայն թէ
1900ի Մայիսին Բաղէշ գացած և Ամսթըրդի
վանքի ձեռագիրներուն մէջ գտած է Եղիշիկի
հին ձեռագիր մը, 1130ին (= ՇՀԹ) Տու-
քի Ս. Վարդան վանքին մէջ գրուած մես-
րոպեան միջին երկաթագրով, զոր սակաւն
ընդօրինակելու կամ ուսումնասիրելու ոչ
ժամանակ ունեցած է և ոչ կարելիու-
թիւնը: Այսպիսի միայն: Բայց զատահ եմ
թէ Մշույ աշխարհը, իր վանքերով ու փըշ-
լատակներով, իր գիւղերով ու ժողո-
վուրդով, իր բարբառով մանաւանդ, ու-
րուն մէջ ինչևէ վերջը մնացած էին դա-
նակները զատական հայերէնի ոսկին, իր

երգերով, ժողովրդագիտական գանձին անսահման պէս սպիտակ թիւններով, գրաւեց ընդ միշտ իր միտքն ու սիրտը, և իր հայրենասիրութիւնը քիչ բան չէր որ կը պարտէր անտարակոյս այդ ամէնուն, ուրոնց կ'անդրադառնար յետոյ ստէպ:

Գալով այն տեղ ունեցած իր ազգային, կրթական կամ հասարակական գործունէութեան, այդ մասին խօսիլն իսկ աւելորդ պիտի ըլլար թերեւ: Գիտեմ թէ մշտաւորապէս պատրաստուած և հոգեով արդէն պատրաստակամ գործիչ մը, ինչպէս էր ինքը, երբ մեծ յոյսերով և սերտուած ծրագիրներով այն թուականներուն կ'երթար այդպիսի տեղ մը, որ կառավարական անբարեհաճութիւնը և երկրին քայքայուած տնտեսականը՝ մէկ կողմէ, ու ժողովուրդին յուսալքուած բարոյականը՝ միւս կողմէ, ամէն օր բան մը փռելի կը պակսեցնէին հանրային ապահովութենէն, ի՞նչ պատճառներու առջև կը գտնէր ինքզինքը: Ո՛չ իրենքնեանի դարն էր հիմակ, երբ Ռուսահայ ռուսաւորութիւն մը Վարդապետին աշխարհախումբ կը հաւաքուէր Մուրատաւոր Ս. Կարապետի մայրավանքն ու ընդ նրալայքը, ու երբ Մշտը դաշուր կը խայտարհին օրերու խանդավառութեամբ, ո՛չ Ալէս թիւնեանի օրերը՝ երբ ժողովուրդը սիրտ կ'ընէր ծափահարելու Առաջնորդին խրոխտ կեցութեամբը գաւառապետ փաշային ղէմ, ո՛չ Մուսա պէկի դատին ժամանակները՝ երբ Մարգիկ հոն դեռ կրնային յուսալ որ կեդրոնի պետական գաղափարները պիտի պատժէին գաւառներու առեւանգութեան ոճիրները. չկար այլ ևս Միացեալ Ընկերութիւնը, որ իր դպրոցներու ցանցին մէկ կարեւոր մասը սփռած էր Տարածող կեդրոնն ու գիւղերը. ու այս ամէնուն փոխարէն, Սասունի կռիւնն ու ջարդէն ի վեր մանաւանդ, կային սոսկումն ու սարսափը, ուրոնց տակ ընկճուած էր ժողովուրդին մեծ մասը. ու Հայ Ֆէտայիներու կռիւներէն հասած յաջողութեան լուրերը, քիչ մը խրախոսին փոխարէն՝ զոր անցողաբար կ'ազդէին, աւելի կասկածելի կը դարձնէին Հայութեան գիրքը Պետութեան աչքին:

Այսպիսի կացութեան մը խոչնդ ի՞նչ կրնար ընել Առաջնորդ մը, որ ո՛չ ոյժ ունէր իր տրամադրութեան տակ, և ո՛չ թիկունք՝ որուն կարենար վստահիլ: Բարգէն

առաջին օրէն զգաց կացութեան ծանրութիւնը: Այդ վիճակին իր մէջ սկիզբէն իսկ յառաջադրուած ջրայնոտ գաւառութիւնն էր որ կ'երեւէր Մուշ հասնելէն քանի մը ամիս յետոյ Վիւզանդիոնի մէջ հրատարակած խիստ կոչէն, որով կը հրաւիրէր իրենց տունն ու կայքը և մանկամարդ կիները թողով տարիներէ ի վեր այլուր մեկնած գիւղացիները՝ դառնալ հայրենիք, հրապարակաւ սպառնալով, ապա թէ ոչ, պըսակիլ զրան ետին լքուած իրենց կիները: Այդ գրութիւնը, որ այն ատեն՝ Մանկուների ատենապետած կրօն. ժողովին մէջ զգոհութիւն արթնացուց իրեն ղէմ, իրրե իր ձեռնհասութիւնէն կամ իրաւասութեանէն գուրս խոյսցող երիտասարդ հոգեւորականի արարք մը, և որ ունէր արդէնք չուենցաւ ինքնին, կարեւոր էր, սալայն, ինչպէս ակնարկեցի, հոգեբանական տեսակետէ վարյն:

Այդ կարգի, բայց աւելի ծանր հանգամանքներով գոյացած, գաւառութիւններ ուրիշ առիթներով եւս խռոված էին իր սիրտը, որ, ի բնէ արդէն զգայուն, գերազգոհութիւն վայրկեաններ տարիլ տուած էր քանիցս իրեն, ինչպէս ինքն իսկ կը պատմէր յետոյ: — Այդ միջոցին էր որ յեղափոխական խռուբեր, Անդրանիկի զըլխաւորութեամբ, Սասնոյ լեռնավայրերուն մէջ իրենց սարսափին տակ կը պահէին արիւնհոտու զուրդ ցեղեր, մերթ ընդ մերթ յարձակոււմ ծածկելով զէս ու զէն: Ինչ որ ալ ըլլար տիրող պայմաններուն ազդած մտավախութիւնը, անկարելի էր որ Առաջնորդաբանը բոլորովին անտարբեր մնար ճազգային հոգեւով՝ կատարուած այդ շարժումներուն, ու բարոյական և նոյն իսկ նիւթական ավակցութեան միջոցներով երբեմն երբեմն գաղտնապէս չյարաբերուէր անոնց հետ. գործ՝ զոր չընել չէր կրնար ներք ինքզինքին՝ Բարգէնի նման սիրտ մը: Իայց այդպիսի ընթացք մը վստահի երկու գուռ կը բանար իր առջև, քանի որ լուրջ գաղտնապահութիւնը յաճախ պակսած է մերկիին նման քաղաքական հասունութեան գեռ չժամանած հասարակութեան մը. կառավարութեան առջև արատաւորիչ և հաշուական զեղծարարութեամբ ամբաստանուել:

Այդ երկու վստահներն ևս չուշացան

արգարե երեկոյաննաւ, տեղւոյն քաղաքական իշխանութիւնը, երբ եւրոպական թերթերու մէջ չեն գիտեր ի՞նչ ազդելիւն ստացուելով՝ հրատարակուեցաւ ընդարձակ և յուզիչ այն տեղեկագիրը, զոր Մուշի Առաջնորդարանէն զրկած էր Պատրիարքարան՝ վերադարձութեամբ քրդական հարստահարութեանց, յաջողեցաւ թանձրացնել իր կասկածները Տեղապահին մասին, որ բարտարկուեցաւ նախ Մուշի մէջ 1901ի սկիզբները. յետոյ կալանաւոր տարուեցաւ նահանգին կեդրոնը, Բագէշ, ամիսներ վերջը Օրմանեան պատրիարքի ազդու գիւնումներուն շնորհիւ փոխադրուելու համար Կ. Պոլիս: — Գալով երկրորդ կէտին, զրամական խնդրոյն, մագ էր ֆեսցեր որ վրայ տար այդ մասին իր պարկեշտութեան պատիւը, եթէ 1908ի «ազատութեան» օրերուն, Անգրանիկ, որ այդ միջոցին Պոլիս էր, անձնական վկայութեամբ՝ չփրկէր զայն, այդ մտքը կազմուած «պատուոյ ատենան» մը առջև:

Ո՛ր իսկ երկու տարի պաշտօնավարած ի Տաթոն, ուր զացոր էր հոգեառնդն իղձորով, ուսկից զարձար էր սակայն ընկճող յուսախաբութիւններով, Բարգէն Մ. Վրդ. կը ստիպուէր այնուհետեւ ետքը տարիներ ֆնալ Կ. Պոլիս, Օրմանեան պատրիարքի հայրական սերտ հովանաւորութեան տակ:

Տարիներ ետքը, 1908ին, երբ կաթողիկոսական ընտրութեան առթիւ էջմիածին կը հանդիպէին ներսէս վրդ. Սարախանեանի, այս վերջինը, որ իբրեւ տեղացի է և նախկին Առաջնորդ Մշոյ՝ ամենէն իրազէտ անձն էր այդ կողմերուն գործոց և մտայնութեան, խօսակցութեան մը մէջ մերձաւորաբար սա բառերով կ'արտայայտուէր. Բարգէնի տարօնական պաշտօնավարութեան առթիւ. «Ձիւնը հասկանած թէ Պատրիարքարանը, այն ատենի այնքան փափուկ կացութեան միջոցին գէթ, ինչո՞ւ Տեղապահութեան պաշտօնին համար չէր ռզրեր օգտուիլ հոն գտնուած փոքրաւոր ոյժերէն, զոր օր. Վարդան և Յովհաննէս վարդապետներէն: Դիցուք թէ այս վերջինը, առաքինի և խոհմ մարդ իրապէս, իր խոր ծերութեան պատճառաւ ի վիճակի չէր վերցնելու այդ ծանրութիւնը, առաջինը սակայն, թէև զգոյշ և վերապահ հոգեւորական, բայց ասոր համար նոյն իսկ

աւելի յարմարութիւն ունէր այդ տեսակ ծառայութեան մը: Հետեւէն եկող և մտաւորական պատրաստութիւններով և ամենէն մաքուր ազգասիրութեամբ օժտուած եկեղեցականներ, երբ երկուսորդ են շատ և անպատճառ գործ մը կատարելու և երեւցնելու եռանդն ունին եւ խօսելու և արտայայտուելու իղձ և առատ զիրութիւններ նոյն ատեն և երբեմն ստուերածուիլը տկարութիւն կը սեպեն իրենց համար, յաճախ իրենք նոյն իսկ կը գծուարացնեն իրենց գործունէութիւնը. այնպիսի ժամանակներ և տեղեր կան՝ որ մարդիկ պէտք է մեծ իմաստութիւն նկատեն իրոց վրա՝ ձուլը պահել կարենալին»:

Սարախանեան այս խօսքերը կ'ընէր իբրեւ ընդհանուր գաղտնի լոկ, և ոչ թէ իբրեւ թերզնահատում արժանեաց անոր՝ որուն կ'ակնարկէր անոնցմով, և որուն հանդէպ սկիզբէն մինչև վերջ պահեց յարգալից բարեկամութեան յարում մը: Ու ինծի կը թուի թէ ճշմարտութեան կարեոր բաժին մը կար իր խօսքերուն վերջին մասին մէջ ամենէն աւելի: Համարեան բրնձնակայութեան այդ շրջանին, երբ, հայկական գաւառներու մէջ մանաւանդ, թուրք ժողովուրդին և կառավարութեան մէջ Հալոց հանդէպ կասկածամտութիւնը իր աւանդն ուր աստիճանին էր հասած, ինչպէս Օրմանեան պատրիարք ինծի կ'ըսէր գաւառական պաշտօնի գացած ատենս, Առաջնորդի մը համար՝ շատ չզեղանելու զգուշամտութիւնը և ասոր համար իսկ՝ պերճ թուրքերէնով արտայայտուիլ չկարենալը առաւելութիւն մը պէտք էր նկատուի: Ասոր համար չէ՞ր արդեօք որ Զաւէն ի կարին և եղիշէ Զիլիկիրեան ի Բագէշ, երկուքն ալ թէև տարբեր կարողութիւններով՝ իբրեւ մտաւորական, բայց ունեցան աւելի երկուր պաշտօնավարութիւն, նոյնքան ժառարկի պայմաններու մէջ. առաջինը իր զուսպ բայց տոկուն վարչակառութեան կեցուածքովը, և երկրորդը՝ իր կարծես կամաւորապէս քիչ մը անտարբեր վերաբերմունքովը բայց մանաւանդ ծերվիշի բացարտութեամբը, որ շատ անգամ աւելի հեշտ կուգար տաճիկ հոգեւանութեան, ինչպէս Արշարունի պատրիարքին ի Պրուսա և յետոյ ի Պոլիս:

(Շարախանի)

(4)

Գ.

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ

Ա Ղ Օ Ք Ք

«Մերոց Թարգմանչաց վարդապետացն մերոց»
(ՕՐԱՑՈՅՑ)

ՄԵՍՐՈՊԱՅ

Խորն արգանդին մափուր որուն մեծ ուղեղին
Լոյսն եղաւ Գիր .
Ու դարերով կանգուն վերել մեր դժոխքին
Արեւ մ'ինչպէս
Հառագայթեց խորհուրդն անհաս մեր երկընթին,
Ու սորվեցուց
Մեզ վեր նայիլ, կամար նետել կեանքէն անդին:

ԵՂԻՇԷԻ

Փառքի նամբուն նորահրաւ գինաւորին
Երգիչն անուշ,
Որուն վանկին մէջ վարդավառ մեր հին հոգին
Եղաւ նոր երգ,
Կեանքի — մահուան շաղապատում ու քաղցրագին
Երկայնութիւն,
Որ սորվեցուց եղբայրութիւնն խաչ ու զէնքին:

ՄՈՎԱՍԻՍԻ ՔԵՐԹՈՂԻՆ

Որ հէֆեսթի մը թելերէն մեղմիւ սահած
Անուան նման
Կը պըտքսի գիրքերուն մէջ մեր սրբազան
Բայց չունի թառ...
— Խորհրդանիւշ համայնական քերթողութեանն
Հայրերուն մեր .
Ու քսեղծող, հըրեղինող այն ոգիին
Որմէ ծընաւ
Մեր սրտմանուշ, անզուգական, եղբայրափառ
Եկեղեցին:

ԴԱԻԹԻ ԱՆՅԱՂԹ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԻՆ

Իմաստի պերն, վերանորոգ ախոյեանին
Որ փոխադրեց

Արեւմուտքին միտն հետախոյզ՝ մեր լեռներուն,
 Ու երազեց
 Հաւատեցնել ուղեղն ու սիրտ, պատգամին մէջ
 Անհառ խաչին:

ԳՐԻԳՈՐԻ ՆԱՐԵԿԱՅԻՈՅՆ

Որ մարդ հողէ, գտաւ լեզու Աստուծոյ հետ.
 Ու բացատրեց
 Ինչ որ կ'եռայ մտաւրին մէջ մեր միտերուն.
 Ու թեւ տրաւ
 Մեր հոգիին ծաղիկներուն, — յոյս, սէր, երազ —
 Դէպի երկինք,
 Աննուն ճանջանքն իր ընկելով արհաւ աշեան՝
 Արդարութեան,
 Անդենագիր երանութեան մեր պապակին:

ՆԵՐՍԻՍԻ ԿԼԱՅԵՑԻՈՅՆ

Որ փողոցներին, դաւանալութիւն ու սրտառուչ
 Սիրոյ խորիսխ՝
 Մեր ժամերուն մէջ ամէն օր կը բաւխուի
 Մեր բոլորին.
 Նման սիրտին միտք բաց ձգուած, ուրկէ առնեն
 Սպեղանի
 Յուսաւիւրէպ զաւակները, նորանորոգ
 Ու անվախճան
 Մեր գերութեան:

Ո՛վ եռասուրբ, բիւրամեծաւ վարդապետներ,
 Իջնէ հայեացքն ամէնուն ձեր ու ձեզի հետ
 Միւս մեծերուն, ձեզմէ առաջ ու ձեզմէ վերջ՝
 Վրան բոլոր
 Խաւարին մէջ մարմնակործան նստողներու:
 Լոյսը պայծառ ձեր բիբերուն
 Ըլլայ շաւիղ, ու պողոտայ երկնայարդար
 Ուղեկորոյս
 Սա սերունդին որ ցաւին մէջ ծնած, չորցած,
 Ողջ աշխարհէն դաւաճանուած,
 Ահա յստակ, ահա ուղիղ՝
 Ձեր հայրութեան կ'ապաստանի:

ՏԱՐՍԱՅԻՃ ՈՐԹՈՒՆԻ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻՈՑ “ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ,, ԹՈՒՆԱԿԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

(ՊԲ. ՀԱՆՁ Լ.Է.Վ.Ի.Բ. ՄԷԿ ԵՕԴՈՒԱԽԻՆ ԱՌԹԻՒՆ) (*)

Մովսէս Խորենացիի բոլոր քննադատներուն մէջ — որոնք բազմաթիւ են — Hans Lewy երևան կուգայ իբրեւ ամենէն ճշգրիտը բայց նաեւ ամենէն խիզախը: Հայոց Պատմութիւնը, ըստ իրեն, գրուած է 876-ի և 885-ի միջև: Ստոյգն ըսելով, հարցը այնքան բարդ է որ կ'որելի չէ այդքան բացորոշ կերպով վճռել զայն, առանց որեւէ երկուանքի:

Ըսենք իսկոյն թէ Hans Lewyի առաջարկած լուծումը հիմնուած է Մովսէս Խորենացիի մէկ խօսքին վրայ, որուն մէջ կը կարծէ ան գտնել ակնարկութիւն մը Վասիլ Ա.ի գահակալութեան: Սխալ մըն է այդ: Խնդրոյ առարկայ հարցը քնաւ յարաբերութիւն չունի Սահակի տեսիլքին հետ, որ Արշակունեաց ապագային կը հայի: Այդ խօսքը կը շօշափէ հարց մը, որուն մասին վաղուց գրած ենք մենք: Դանի մը բառով ըսենք թէ ի՞նչ բանի վրայ է այդ հարցը:

Մովսէս Խորենացի գործածած է, ի միջի այլոց, վաւերագիր մը՝ որ կը կոչուի Գահնաւակ, քցուել կարգապահ, ցուցակ մը՝ որուն մէջ իշխանական տոհմեր անուանադասուած էին համաձայն այն կարգին, որով անոնք՝ ըստ իրենց արժանեաց՝ ճանչցուած էին Արշակունի կամ Սասանեան արքունիքին մէջ: Այդ վաւերագիրը բարեբախտաբար հասած է մեզի, և կրնանք քննութեան ենթարկել զայն եւ հասկընալ Խորենացւոյ այն էջերը, որոնք անկէ ներչնչուած են: Ցուցակին մէջ Մամիկոնեանները հինգերորդ կարգը ունին, կամ-

սարականաց տոհմը՝ տասներեքերորդը, Ամատունեացը՝ տասնվեցերորդը: Հայ պատմիչը գծող է այս կարգադրումէն: Իրեն այնպէս կը թուի թէ Մամիկոնեանք շատ վեր են գրուած, ու միւսները՝ շատ վար, պատժուող այդ աստիճանաշարքին վրայ: Այդ տնիրաւութիւնը բացատրելու համար, Մովսէս ինքզինքին թոյլ կուտայ ենթադրութիւն մը, որ կը յենու Գահնաւակին յառաջաբանին վրայ, որուն մէջ յիշուած են Սահակ, Վաւակ և Արտաշէր: Ըստ այդ պատմութեան, Մամիկոնեանք հինգերորդ կարգը գրուած են, ոչ թէ իրենց արժանիքովը, այլ շնորհիւ միջամտութեան Սահակ հայրապետի, որ խնամի էր իրենց: Գալով միւս երկու տոհմերուն, կամարականաց և Ամատունեաց, անոնք անաւագուած էին, Պարսից թագաւորին հակառակած ըլլալուն համար՝ ի նպաստ հայ թագաւորին: Նախապէս անգամ մը Սահակ թախանծած էր Պարսից Արտաշէր թագաւորին, ոչ միայն Մամիկոնեանց այլ նաեւ կամարականաց և Ամատունեաց համար: Թագաւորն ընդունած էր Սահակի աղիւսը և Մամիկոնեանց տոհմին շնորհած էր հինգերորդ կարգը, մինչ միւս երկուքը մնացեր էին խոնարհագոյն աստիճանի վերայ: Սահակ երբ երկրորդ անգամ կտեսիփոնի արքունիքը կ'ընէ, այս անգամ Արտաշէրի յաջորդ Վաւակ թագաւորին: Երկու բան կը խնդրէ ան. նախ՝ որ թագաւորը հրամայէ այնուհետեւ դանմամակը պահել այնպէս ինչպէս կարգադրած էր Արտաշէր թագաւորը, և յետոյ՝ որ մարգարանները ըստ կամ չկարենան փոփոխութեան ենթարկել զայն: Եթէ թագաւորը, Արշակունեաց զէմ իր ուղով, մերժէ անոնց արենակից կամարականներուն տալ իրենց պատշաճ կարգը, զէթ ստորակայ գիրք մը շնորհել անոնց, ինչպէս Ամատունեաց ևս, մինչև որ «Աստուած քաղ-

(*) Hans Lewy այս իսկին վրայ գերմաներէն ուսումնասիրութիւն մը կարգապահ է. 1933-ին. Պերլիի Համալսարանի փիլիսոփայութեան ճիւղի աւագայ ժողովին առջեւ. նոյն այդ գրուածքը. որ 1935-ին անգղիերէնի վերածուելով կարգապահուած էր Հաւովի մէջ, Արեւելագետներու Համաժողովին առջեւ. այդ վերջին լիւծով հրատարակուած է Պրիւքսէի քիւլանդազիտական միջազգային հանդէսին, Byzantionի ներկայ տարուայ օգ. հատորին մէջ: Միեւնոյն թիւին մէջ, Գրոֆ. Ալոնց այդ առթիւ հրատարակած է Փրանսերէն շահեկան յօդուած մը, որուն թարգմանութիւնն է ներկայս:

ցրացի դարձուցանել ի կարգ հայրենի ընդ ձեռն որ և քաղաքորիս:

Hans Lewy կը սխալի այստեղ փնտռելով ակնարկութիւն մը Վասիլ Ա. ի մասին: Բիւզանդացի կայսրը որ և է գործ չունի խնդրոյ մը մէջ՝ որ պարսիկ թագաւորին միայն կը վերաբերի: Մովսէս Ուորենացի «որ և է թագաւոր» ըսելով կը հասկնայ Վաւթ յաջորդներէն մին: Անիկա ինկատի ունի ապահովապէս Վահան Մամիկոնեանի և Վաղարշ արքայի ժամանակը: Քաջ Մամիկոնեանը, երկու տարի կռուելէ վերջ, յանձն կուռնէ վար զնէլ զէնքը՝ կարգ մը պայմաններով: Ի մէջ այլոց կը պահանջէր ան որ զիրք, պատիւ և վարձք բաշխուած ատեն մէն մի իշխանի իրական արժանիքին միայն նայուի (== «Յաղագս գահու և պատուոյ շքեղութեան, հայելով յարաւ քանչիւր ուրուք վաստակ»)։ Վահան կը խնդրէր նաև որ թագաւորը կամաքականներուն զարձնէ իրենց հայրենական կարգը (== «Զի թէ էր և հնար էր շնորհել ձեզ զտոնուտէութիւնն կամաքականին»)։ Անհերի է ուրեմն թէ «որ և է թագաւոր»ը Վաղարշն է որ, Վահանիսոց ապստամբական զինուորին յետոյ ինքզինքն ըստ պատճառ կը զգայ զօրմանելու այն անհաղթութիւններն ու բարոյաբանութիւնը որոնց ենթարկուած էր հայ աւատական միջուկայրը Պերդզի և Յազկերտի նախընթաց թագաւորութեանց ատեն:

Գալով Բագրատունեան ձգտումներուն, որոնցմով առգործուած է Ուորենացոյ գործը, անոնք անհրաժեշտօրէն չեն հարկադրելու Հայոց Պատմութեան երեսմը յապաղեցնել մինչև Աշոտ արքայական գահ իջելը: Մովսէսի Բագրատունեան համակրութիւններուն հետ զոյգ կ'ընթանայ ոչ բարեացակամ զգացում մը հանդէպ Մամիկոնեանց, որ հակառակորդներն էին Բագրատունեաց: Մովսէս Ուորենացիի Մամիկոնեաններու անունն ապարտելու ձրգտումը կ'ապացուցանէ միայն թէ Մամիկոնեանները սակաւին վերջացուցած չէին իրենց քաղաքական գործը: Գեո. իրենց վերջին բառն ըսած չէին, թէ և այնքան տրկարացած էին սակայն որ պատմիչին սրտտան աչքը կրնար ընդշմարել թէ անոնց գաղտնիքը տրոջէն և թէ ապագան անոնց խոհական աստիճաններուն՝ Բագրատունի իշ-

խաններունն էր այլ ևս: Այսքան միայն կարելի է ըսել ուրեմն թէ Մովսէս Ուորենացիի գործը Մամիկոնեանց նուազման թուականին միայն կարելի է գնել առ առաւել: Իսկ այդ նուազումը կուգայ 775ի եղբրական զէպքերէն անմիջապէս յետոյ միայն և կը վերջանայ Մամիկոնեանց անհետացումովը՝ Աշոտ Մասիկերի (Ֆ 826) առաջին յաջորդութիւններուն հետ, որ Բագրատունեաց ճշմարիտ վերածնիլը եղաւ:

Դիպտումաւ չէ, այլ 775ի նոյն այդ յեղափոխութեան հետեանքովն է, որ Մամիկոնեան նշանաւորտան վերջին ներկայացուցիչները, Արաբներէն խոյս տալով, զաղթեցին Բիւզանդիոն, և հոն նշանաւոր և փայլուն զիրք ունեցան, Թ. Գարէն սկսեալ: Այդ տոհմին կը պատկանէին արքայք Մամիկոնեանները զօրավարը, Հայկական բահակութեանն ռազմավարը Յիզնէն առաջ, Վարդան կեսար, Պետրոս, ՆՅ3ի գիւյազը, և իրենց քոյրը, Թէոդորա կայսրուհի:

Այդ ժամանակաշրջանին և նոյն այդ պատճառով էր որ, Մամիկոնեան Շապուհ իշխանը և իր որդին Համամ, տառնեիրու հաղորդ զաղթականներու ի գլուխ, անցան սահման և գաղին հաստատուել ընդհանրական երկրին մէջ: Մովսէս Ուորենացի վախճող մըն է հիլլիսական մշակութիւն, ու չի ծածկեր իր համակրութիւնները քրիստոնէական այդ սիծ կայսրութեան վերաբերմամբ, բայց ատոր համար կարելի չէ իր այդ զգացումները, որոնց հաղորդ էին ուրիշ հայեր ևս, յարաբերութեան մէջ գնել Աշոտի քաղաքականութեան հետ, որ զէպի խալիֆայութիւն ուղղութեան կը հետեւէր, և Հայոց Պատմութեան յօրինումը յետաձգել մինչև Աշոտի թագաւորութիւնը: Պէտք է ի նկատի ունենալ մանաւանդ Աշոտի այդ քաղաքականութեան հակամասկոնեան ձգտումը, ինչ որ կը պարտաւորէ մտածել թէ հայ պատմիչը իր գործը դրած պէտք է լինի Մամիկոնեանց վերջին յեղափոխական ճիգերուն ապարտութեան ներքե: Անիկա չի ճանչնար ոչ միայն իշխանաց իշխան Աշոտը, այլ նաև անոր հետքը՝ Մամատ խոստովանող, ինչպէս նաև (հակառակ Մարկոնարտի կարծեաց) Տարոնցի իշխանաց իշխան Բագրատը: Անիկա չէ տեսած Ղազար Փարպեցիի պատմութեան մէջ յետոյ ներմուծուած Սահակի տեսիլքին այժմիսան յեղուածն ալ:

Ն. Ա. ՈՆՆ

Տ Ե Ղ Ե Կ Ա Գ Ի Ր

ՍՐԲՈՑ ԹԱՐԳՄԱՆՁԱՑ — ԴՈՒՐԵԱՆ ԳՐԱԿԱՆ ՄՐՑԱՆԱԿԻ

1935 — 1936 ՇՐՋԱՆԻ

Այս երկրորդ անգամ է որ Առաք. Ս. Աթոռոյս հովանւոյն տակ տեղի կ'ունենայ պարզեաբաշխութիւնը «Սրբոց Թարգմանւոց» — Դուրեան Գրական Մրցանակի. առաջինը կատարուած ըլլալով երկու տարի առաջ. 1934 հոկտ. 28ի Սրբոց Թարգմանւոց կիրակիին:

Այդ առաջին անգամին մրցանակի ներկայացուած էին ութ գործեր, որոնցմէ մին միայնակ, Բրոֆ. Հրաչեայ Աճառեանի «Պատմութիւն Հայերէն լեզուի» ստացաւ լիազուտօր պարգէւ: Միւս եօթնէն չորսը, թէ՛ն արժէքաւոր գործեր, բայց ամէն մասամբ համաձայն եղած չլինելով Մրցանակի կանոնադրին ինչ ինչ տրամադրութեանց, թողուած էին աննկատ. մնացեալ երեքէն առաջինը Պ. Կ. Բասմաճեանի «Հայկական գրամագիտութիւնը», թէ՛ն արժանի դատուած էր մրցանակի, բայց, առ ի չգոյէ տրամադրելի գումարի, պարզեաբաշխութիւնը յետաձգուած էր յաջորդ պատեհութեան, այսինքն այս անգամի. երկրորդը՝ Պ. Յակոբ Օշականի «Վահան Թէքէեանի և ժամանակակից արեւմտահայ գրականութիւնը», կարելի չեղաւ նկատի առնել, զի ֆինիլին տեղեկագրութիւնը պարզեաբաշխութեան հանդէսին իսկ դեռ չէր ստացուած. երրորդը՝ Տ. Գարեգին Արքեպօ. Յովսէփեանի «Հոգեկան կեդրոններ և Գլածորի բարձր դըպրոցը Պոռթեանց իշխանութեան մէջ», մըրցանակի առաջին շրջանի փակումէն յետոյ միայն ստացուած ըլլալով՝ հարկադրօրէն թողուած էր այս անգամի:

Իսկ յընթացս այս երկրորդ շրջանի, մրցանակի ներկայացուեցաւ միակ գործ մը, «Քաջանց Տուն», զոր զրկած էր Պ. Ստեփանոս Կանայեան, Հայաստանէն:

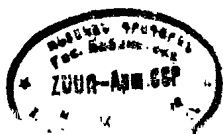
Հիտւեաբար, Ուսումնական Խորհուրդը, որ, ըստ կանոնադրի, «Գրական Յանձնաժողով»ի հանգամանքով, պաշտօն ունի կատարելու մրցանակի այս գործին պատկա-

նեալ բոլոր տնօրինութիւնները, այս անգամ սեղանի վրայ ունեցաւ Պ. Բասմաճեանի, Պ. Օշականի, Տ. Գարեգին Սրբազանի և Պ. Կանայեանի յիշատակեալ չորս գործերը:

Ասոնցմէ առաջինին մասին քննողական, տեղեկագրական և զնահատական աշխատութիւնք լրացած էին արդէն, նախորդ շրջանին, գործին բաղկացութեան և արժէքին վերաբերմամբ ևս մանրամասնութիւնք հաղորդուած ըլլալով Ուսումն. Խորհուրդի առաջին տեղեկագրութեան մէջ. այս գրութեան մէջ ոչինչ ունինք անոր ներկատմամբ ըսելիք՝ բացի պարզեի պարագայէն, որ այս անգամ միայն որոշուեցաւ. ինչպէս պիտի յայտնենք յետոյ, իր կարգին:

Յաջորդ տողերուն մէջ ուրեմն, պարտականութիւն ունինք խօսելու վերջին երեք գործերու մասին միայն, որոնցմէ առաջինին (Օշականի գործին) քննութիւնը յանձնուած էր, ինչպէս կը յիշէք, Պ. Միք. Կիւրճեանի՝ յԱզգ. քսանդրիա, իսկ երկրորդինը՝ (Գարեգին Սրբազանին) յանձնուեցաւ Պրոֆ. Ն. Աղոնցիի՝ Պրիւքսէլ, և երրորդինը (Ս. Կանայեանինը)՝ Պ. Ն. Աղբալեանի՝ ի Պէյրութ, որոնք, երեքն ալ, շնորհապարտ զգացմամբ կը յայտագրենք, սիրով կատարեցին ինչ որ խնդրած էինք իւրեանցմէ, յօգուտ հայ գրականութեան և բանասիրութեան:

Պ. Օշականի գործը, գրական ուսումնասիրութիւն մըն է՝ սիրով բայց լրջօրէն քննական ոգով գրուած: Թէեւ «Վահան Թէքէեան եւ արեւմտահայ ժամանակակից գրականութիւնը» խորագիրն ունի ան, բայց ժամանակակից այդ գրականութեան նուիրուած է 17 էջերէ բաղկացած առաջին գլուխը միայն, որ՝ այսպէս՝ շրջանակ մըն է միայն գեղեցիկ պատկերի մը, որ Թէքէեանի հոգւոյն և բանաստեղծական գործերու վերլուծական զննութիւնն ու նկարա-

գրութիւնն է: Ամբողջ գործը, ընդամենը 189 մանրատառ մեծադիր էջեր, կը բաժանուի, բացի յիշեալ առաջինէն, չորս գլուխներու: «Բանաստեղծը եւ իր գործերը», «Հրապարակագիրը», «Գրողիկագիրը», «Վիպագիրը», իւրաքանչիւրը, առաջինը, մասնաւորապէս, իր ստորաբաժանութիւնով եւ ի հարկին ասոնց եւս ենթամասերով: Այսպէս, լայնագոյն մասը, ինչպէս արգարուութիւն պիտի ըլլար անշուշտ, կը տրուի բանաստեղծին: Յարգարար նկատի կ'առնուին թէքէեանի չորս գործերը, «Տաղարանները», իր բառով, «Հոգեբան», «Հրապարակ Յարութիւնը», «Գէտ-գիշերէն մինչեւ արալայսը» եւ «Ալէքը»: Բազմաթիւ մէջբերութիւններով այդ ամենէն՝ կը պատկերազարդուի այսպէս ըսեմը՝ մարդը ուսումնասիրութիւնը: Միւս երեք գլուխներուն մէջ հարեւանցի բայց ճշտադատ գնահատութիւնով մամուլը մշակին, վիպողին եւ ըրոնիկագրին, կը ներկայացունին թէքէեանի գրական գործունէութեան միւս քանի մը երեսները, որոնց մէջ միշտ բանաստեղծը կամ քնարերգի, աւելի ճիշդ՝ «Բմացապաշտ քերթողն» է որ իր արձակին քնքոյշ յուզականութեան մէջ ալ կը զգացնէ միշտ ինքզինքը:

Օշականի այս գործը, իր ամբողջութեանը մէջ, խանկալաւ տարփողանք մըն է մեր ժամանակի ամենէն մեծարժէք հայ բանաստեղծներէն մէկուն, գրուած յորդհամակրանքով եւ անվերապահ հիացումով, ուր սակայն միտքը չի պատրուիր բնաւ սիրտէն, զոր՝ ընդհակառակն՝ ինքն է որ կը տաքցնէ չսակարկուած գատողութեան մը անկեղծ շնչոտով, յատկութիւն՝ որ ամենէն մաքուր յատկանիւն է քննադատական առողջ եւ բարձր ոգիին, եւ որուն համար Օշականի այս գրութեան, հակառակ՝ ոչ թէ իր ոճին՝ որ անտարբաւ է՝ այլ իր գրելու կերպի երբեմն մէկին, որ իր ձեւն է այլեւս, գրական քննադատութեան ընտիր նմուշ մըն է մեր ներկայ մատենագրութեան մէջ:

Գարեգին Սրբազանի երկը, «Հոգեւոր կեդրոններ եւ Գլխաձոր բարձր դպրոցը Պոռնեանց իշխանութեան մէջ», թէն էպպիս երկրորդ մասն է իր «Խաղաքականք կամ Պոռնեանք Հայոց պատմութեան մէջ» պատմա-նկարչական ուսումնասիրութեան, որուն

առաջին մասը ութ տարիներ առաջ, 1928ին, հրատարակուեցաւ Վաղարշապատ Պետրապոլի տպագրութեամբ, բայց ինքն ըստ ինքեան եւս կրնայ նկատուիլ առանձին կամ ամբողջական գործ մը: Տպագրութեամբ կամ Պոռնեանց ճան, որ, ԺԳՊՂ դարու առաջին կիսուն մէջերը, երբ, Բագրատունեանց շիւղումէն յետոյ, Սեւնուքեան արշաւանքներու սաստկութեան երեսէն բոլորովին անյայտացած էին հայ իշխանական տոհմերու վերջին մնացորդներն ալ, Զաքարեանց օրով, այսինքն վրաց անուանական գերիշխանութեան տակ աւատակետական կազմակերպութեամբ ծաղկիլ սկսած Հայաստանի քաղաքական եւ զինուորական կեանքին մէջ երեւան եկաւ Սիւնեաց աշխարհի Վայոց-ձոր գաւառին մէջ, Սրբէլեանց կշտին, բայց անոնցմէ աւելի երկաքակեաց լինելով:

Իշխանական այս Տունն էր որ տեւեց հինգ դարեր, ԺԳ. էն մինչեւ ԺԸ. ին սկիզբը, ծնունդ տալով քաղաքական գործիչներու կամ իշխաններու, որոնց մէջ ամենէն ակառնաւորներէն եղան Վասակ Պաշենցի, իր որդիքը Զայուն եւ Գրիգոր Պաշենցի, եւ յաջորդաբար Վասակ, Աշոտ, Պոռն ինքն իշխան, Ամիր-հասան, Պապար, Ելալ, Ամիր-հասան Բ., «Պարոն» Զումէ, Միրզապէկ, Բերթէլ, Ղալապէկ՝ որդի Քարամին, Դաւիթ մեծ, Դաւիթ փոքր, եւ վերջապէս իրենց վերջին շառաւիղը՝ Հայկական ազատագրութեան յետագոյն ռազմականներէն Իսրայէլ Օրին, որ 1711ին փակեց իր ողիսականը՝ Աստրախանի մէջ:

Սոյն այս Խաղաքական կամ Պոռնեանց ճան իշխանութեան քաղաքակրթական եւ հոգեւոր կեանքն է որ կը նկարագրէ Յովսէփեան Արքեպիսկոպոս՝ մրցանակի առաջարկած այս աշխատութեան մէջ, որ իր այդ պարտականութեամբ նոյն իսկ կը ներկայացնէ մեծագոյն շահեկանութիւն:

Կարելի չէ անշուշտ ըսել թէ իրեւ հայքեանագիտական երկ բոլորովին նորութիւնն է ան, քանի որ իրմէ առաջ Շահխաթունեան եպիսկոպոս իր «Ստորագրութիւն Հայաստանի գործին», Բարխուժարեան եւ Սմբատեան եպիսկոպոսներ՝ իրենց տեղադրական հատորներուն, Հալապեան՝ Ազգագրական Հանդէսին, եւ մանաւանդ Հ. Ալի-

չան իր համագործակցություններին «Սիսականոյի մէջ, աւելի կամ նուազ մանրամասնութեամբ գրած են այս մասին: Բայց այդ աւելնը, հեռու՝ նուազեցնելէ արժէքը հմուտ հոգեւորականին այս գործին՝ ընդհակառակն աւելի կը շեշտեն զայն, քանի որ կարելի է անտեսել անոր ոչ միայն առաւելագոյն և բազմաբովանդակ ընդարձակութիւնը, այլ նաև այն հանգամանքը թէ անոր հեղինակը բոլոր վայրերն անձամբ այցելելով՝ ինքնին տպաւորուած, քննած, արձանագործելուները ճշգրտած, թերիները լրացուցած և ըստ այնմ իբրև լիակատար ամբողջութիւն հրապարակ հանած է զայն: Բայց ոչ այսուչափ միայն. Տ. Գարեգին Սրբազանի գործը սոսկ տեղագրական և վիճակագրական աշխատանք է. այդ բանը ի յայտ կուգայ բուն գործին կրկնապատիկ թանձրութեամբ ստուար յաւելուածակա՞նք բաժինի մը մէջ, ուր դասաւորուած են րաճանագրութեանց պատճէնները և յաճախ անոնց եւս և տեւաւորաններուն լուսատիւ պատկերները: Ատաղճներու հնադիտական չոր հաւաքում մը է և ան ուրեմն, այլ ուսումնասիրութիւն ուր, այս բառին լուսագոյն հասկողութեամբ, որ իրատես քննադատութեան մը լոյսով կը պարզուին և կը համագործին հայ անցեալին իրականութեան զանազան կողմերն ու երեւոյթները՝ այն խաւարին մէջ, որ Միջին դարը եղաւ:

Գրել վանքերու վրայ՝ այդ շրջանին առթիւ մասնաւորապէս, առանց չափազանցութեան՝ կը նշանակէ բացատրել Հայութեան հոգին. վասնզի անոնց մէջ է, ազգին կեանքին համար մերթ իբր մտաւորական ամրոց և յաճախ իբր մարտկոց ծառայած այդ Հաստատութեանց մէջ է որ դարձնուեցան անոր ինքնապահպանութեան և ինքնապաշտպանութեան բուն գէնքերը, հայ հաւատքը, հայ լիզուն, հայ գրականութիւնը, կրթութիւնն ու արուեստը: Ու Գարեգին Սրբազան զմալելի կերպով կը կատարէ բացատրութեան այդ աշխատանքը՝ զգայուն մարդու, հաւատաւոր հայ հոգեւորականի և գիտուն մտաւորականի անվիճելի ձեռնհասութեամբ:

Գործը բաժնուած է վից զուգներու, հետեւեալ դասաւորութեամբ. Ա. Կնչառոյի, (34 էջը). Պոռչեանց հնագոյն հոգեւոր կե-

դրոնը, երեքմե Պահլաւունեաց սեպհականութիւն և Բջինի եպիսկոպոսութեան երկրորդ զխաւոր կեդրոն: Բ. Արիկ իսկ Կեղարայան վանք, (35-84 էջը). Երկրորդ նշանաւոր հոգեւոր կեդրոնը Պոռչեանց, Նշանաւոր իր վիճակոր եկեղեցիներով, մասնաւորաբար Գեղարայան տաճարով, որ հայ ճարտարապետութեան ամենէն հրաշակերտ նմոշներէն մին է: Գ. Աղջոց Ս. Սեփանոս: Դ. Քանաքի վանքը, Ե. Կոթի և Ոծուպայ վանքը: Այս բոլորին շուրջ ընդ երկուր կը յամենայ Սրբազանը, մի առ մի յառաջ բերելով իւրաքանչիւրին ոչ միայն սկզբնական շինութեան, այլ նաև ժամանակի ընթացքին անոնց կրած նորոգութեանց պատմական հանգամանքները, կը ներկայացնէ շինողները, շինութեան սատարողները, ինչ առթիւ անոնց շինուած ըլլալը, ճարտարապետական կառուցուածքը, այլուր գտնուած ուրիշ շէնքերու հետ անոնց ցոյց տուած ոճի հանգիստութիւնները, կը բացատրէ անոնց մէջ տիրող գեղարուեստական ձգտումները. մանրամասնօրէն կը թուէ և կը ներկայացնէ անոնց որմերուն մէջ ազուցուած վիճաբանակ հրաճանագրութիւնները, կը խօսեցնէ այդ քարերը՝ ժամանակագրական և պատմագրական ճշգրտներ ընելով թուականներուն, և անոնց մէջ անուանուած անձներուն և ակնարկուած իրողութիւններուն մասին, և հնագրական հետեւութիւններ հանելով անոնց մէջ գործածուած տառերու ձեւերէն. կը նկարագրէ այդ օրբավայրերուն մէջ ծաղկած հոգեւոր և մտաւորական կեանքն ու մշակութային բարգաւաճանքը, իրենց դիմադրութեան բոլոր ելեւէջներով. կը խօսի անոնց մէջ գործադրուած զրչութեան և մանրանկարչական արուեստի մասին, համաձայն անոնց մէջ գրուած և այժմ էլ Միաձմիկ և Երևանի Մատենադարանները գտնուած զրագիրներուն, որոնք ծանօթ են իրեն. կը խօսի այդ վանքերուն մէջ ապրած, կրթուած և ուսուցած կամ գործած մատենագիրներուն և մտաւորական գէմքերուն և արուեստագէտներուն վրայ, անբարաման տեղեկութիւններով իրենց գործերուն և արտագրութեան նկատմամբ: Այդ էջերուն մէջ են Ուշաուոր կեղանքներ, Միսիթար Սյրիվանցի և շատ ուրիշներ, որոնք անուն մը ունին հայ մշակոյթի պատմութեան մէջ, և կամ սրոնց

անուանենք անծանօթ էլին մնացած մոռացութեան մշուշին մէջ։

Բոլոր այս տեսակէտներով, սակայն, աւելի նշանաւոր է վերջին գլուխը, որ վերանագրուած է «Պաճորի բարձր գպրոցը կամ Համալսարանը», ինչպէս մասնաւորաւ է որդէն նաև իր գործին ընդհանուր տիտղոսը ևս։ Այդ Հաստատութիւնը, իր իսկ բառերով «Պաճորի տոհմի պարծանքը՝ հոգեոր-քաղաքակրթական կեանքի գարգացման» տեսակէտով, որ բուն անուամբ կը կոչուէր «Աղբերց վանք» և աւելի հասարակօրէն՝ «Պաճոր» կամ «Գալլուճոր», հաւկտակ պակաս հոյն իսկ քան դար մը տեւած ըլլալուն, որուն համար իր տեղին իսկ անծանօթ մնաց յետոյ, Ժ-րդ դարու վերջին քառորդէն մինչև Ժ-րդ ին կէսը՝ հայ եկեղեցական գիտութեան և կրթութեան ամենէն կենդանի վառարանը կը լի։ Վանք մը ըլլալէ աւելի «Վարդապետան» մը եղած է ան, «Վարդապետարան», «Աթոռ Սր. Վարդապետացն Հայոց», ինչպէս կը գտնուէ յիշատակարանի մը մէջ. կամ «Վանք բանասիրաց», «Երկրորդ Աթէնք պանծալի», «Մեծ դպրոստուն», «Արարաքաղաք ամենայն իմաստից», «Հռչակաւոր Ս. Մենաստուն համալսարան», ինչպէս աւելի հիացելի բառերով կը գովաբանեն՝ զայն ուրիշ գրիչներ, Գարեգին Սրբազան ինքզինքը կը գերադասէ ցոյց տալու համար թէ այս նուիրական ուսումնասիրին մէջ ինչպէս գոյացաւ այն մեծ շարժումը որ ընդ լայն եւ ընդ երկայն պիտի յեղաշրջէր մեր եկեղեցական ազգային ներքին կեանքը, ոյժ պատրաստելու եւ կազմակերպելու գիտազրուիւն ծրագրելու համար այն մեծ վրտանդին զէմ որ Ժ-րդ դարու վերջերս պիտի պայթէր մեր կրօնական կեանքին վրայ, կը ներկայացնէ այդ շարժումին սկիզբը՝ Ներսէս վրդ., «Վարդ քաղ վարժաւի ի գիր և յուսումն Գունաց», կրթուած Տարօնոյ Ս. Առաքեալ վանքին մէջ, աշակերտ Վարդան վրդ.-ի, որ աշակերտակիցն էր Կիրակոս Վանձակեցիի և Մայաքիտ արեւելալի և աշակերտ Մխիթար Գօշի աշակերտ Վանական վրդ.-ի, և ապա Ներսէսի աշակերտը Եսայի վրդ. Նչեցի. իր դարուն հսկան, իբրեւ կրթական գործիչ և եկեղեցական կազմակերպող, ուսուցիչ Յովհ. Որտանցոյ՝ վարժապետին Դրիգոր Տաթևացոյ.

եւ որուն աշակերտողներուն թիւն, ըստ Զամէանի, 363-ի կը հասնէր, իսկ իրմէ վարդապետական աստիճան ստացողներունը՝ ըստ Ալիշանի՝ 360։ Բացատրելէ վերջ թէ՛ Պաճորի գպրոցին կազմութիւնը իսկապէս հետեւանքն էր այն հազարնգին՝ զոր հնչեցուցած էին Դր. Անուարդեցի կաթողիկոս և Հեթում Բ. Թաղաւոր, 1294-ի ծագաւորիկին պատշաճօրէն չպաշտպանելով ազգ. եկեղեցւոյ տեսակէտը, պատմական մանրամասնութիւններով կը ցուցնէ թէ սպաննացող այդ վտանգը իրականանալէն ետքն ալ ինչպէս պայքարը այնքան իմաստութեամբ եւ քաջութեամբ մղուեցաւ Ունիթորներու խուժումին զէմ նոյն ինքն Պաճորի առաջնորդութեամբ, մինչև որ շարժումին ղեկավարութիւնը ի վերջոյ անցաւ Որտանի եւ Տաթևի գպրոցներուն, որոնց պիտի վիճակէր վերջնական յաղթանակի պատիւը. Ապա կը ներկայացնէ Պաճորի գպրոցը՝ արգիւնքները՝ Հայրիչին վերամշակման, աստուածաբանական և մեկնաբանական գրականութեան յառաջացման եւ առ հասարակ եկեղեցական եւ ազգային ուսմանց տեսակէտով։

Տեղեկագրի մը անձուկ սահմանը թոյլատու չէ աւելի երկարաբանելու այս կարեւոր գործին մասին՝ կը վերջացնենք, ըսելով թէ անոր միայն այս վերջին գլուխը, առանց այլապէս արդէն կարեւոր միւսններուն, ինքնին կ'արժէ գործն ամբողջ. թանկագին նպաստ մըն է մեր բանասիրական գրականութեան և միջնադարեան հնախօսութեան, եւ լուսարանութիւն մը Հայ եկեղեցւոյ պատմութեան ամենէն կարեւոր մէկ շրջանին, ձեռնհասութեամբ և հոգեով գրուած։

Եստ աւելի ընդարձակ և բազում տարիներու աշխատութեամբ մշակուած գործ մըն է այն՝ զոր Ս. Էջմիածնի Դէորդեան ձեմարանի նախկին ուսուցիչներէն Պ. Ստեփանոս Կանայանց ներկայացուցած է մեր մրցանակին։ Անոր վերնագիրն է «Քարանձաւ» (Արշակունիք)։ Ժողովրդական վիպի։

Մեր բանաւոր գրականութեան կամ Ժողովրդական բանահիւսութեան նուիրուած հետազոտութիւն մըն է ան, բաղկացած 849 մեծագիր էջերէ, որու մէջ համեմատական ուսումնասիրութեան կ'ենթարկուին «Շիրին

շահ և Բահր», «Բարակ շահ և Անուշ շահ», և «Խորով թագաւոր» տիրող սուլթանները, զորի առնուած՝ առաջինը Կուլաքի, երկրորդը Մոկպը, երրորդը Նոր Պայաղտի Ղլշաղ գիւղի բարբառով, Ըստ Կանայիտանցի, այս երեք զբոյցները գիմայեղուներն են միակ զբոյցի մը, որուն մէջ կը վիպուի Արշակունեաց Տան պատմութիւնը. և որովհետեւ Արշակունեաց մասին ընդարձակագոյն խօսող պատմիչն է Բիւզանդ Փաւստոս, Կանայեանց անոր պատմութիւնը կը նկատէ Քաջանց տան այս ժողովրդական վէպին դրականացուած փոփոխակը, որով և զբոյցները կը համարի աւելի հին և հետեւաբար աւելի սկզբնական և իսկատիպ քան զայն:

Հայ բանահիւսական պատմութեան քննարկէն ազգային իսկական պատմութիւն դուրս բերելու միջոցը, զոր նախ Մկրտիչ Հիմնի կիրարկեց հայ բանասիրութեան մէջ՝ իր «Վէպը շնոյն Հայաստանի» գործովը, առաջին անգամ մատենագրական ուսում դարձաւ Էջմիածնի Գէորգեան ձեմարանի մէջ, մեծանուն Կարապետ Կոստանեանի տեսութեան օրով եւ առաջնորդութեամբ: Իր աշակերտներէն Մանուկ Աբեղեան, բազմաշնորհ բանասէր, աւելի ընդլայնօրէն և գիտնաբար մշակեց այդ տեսութիւնը, իր «Հայ ժողովրդական առասպէլները Մ. Խորենացու պատմութեան մէջ», «Ազգային Վէպը» եւ «Հայ ժողովրդական վէպը» ուսումնասիրութիւններով: Ուրիշներ եւս, ինչպէս Էօ, Գարեգին արքեպս, Ե. Լալայեան, Բագրատ Խալաթեանց, Էւալին, Նուիրուկեան Նման հետազոտութեանց, Շատ բան հաւաքուեցաւ և դասաւորուեցաւ մատենագրութեան մէջ հիւսուած առասպէլներէն: Մեծ աշխատանք թափուեցաւ համակարգելու և ծանօթաբանելու համար նաեւ անգլիկ զբոյցները. և մասնաւոր ուշադրութեան առարկայ եղաւ Սաւմայ ծոնոր, ուրոյն քննութեան ենթակուեցան անոր բոլոր մասերը: Այդ ձեռնարկին վերջին արդիւնքը եղաւ գիտնական ամէն առաւելութիւններով գեռ վերջերս Պետրաստի միջոցաւ Երեւան լոյս ընծայուած տոտար այն մատենաշր, գեռ Ա. Հատոր, ուր ամփոփուեցան այդ վէպին բոլոր բազմաթիւ փոփոխակները:

Կանայեանց, վաղուց ուսուցիչ Գէորգեան ձեմարանին եւ սկիզբէն հազարդ էջ-

միածնի մէջ նոյն իսկ յառաջ եկած այդ շարժումին, կանուխէն զբաղեցաւ այս կարգի ուսումնասիրութիւններով. իր ճիշդ է եղած գտնել, երևան հանել մոռացութեան մութին մէջ ծածկուած կամ որ եւ զպառճառով յետագայից ծանօթութենէն վրիպած զրական եւ պատմական բեկորներ կամ երեւոյթներ, և այդ կերպով իր նպատք բերել անցեալին վերակազմութեան գործին, որ մեծագոյն մտահոգութիւնը պէտք է ըլլայ խորասիրութեան լոյսով կատարուած պատմական ուսումնասիրութեանց: Այդ ոգւով է որ գրած է ան իր «Անյայտ գաւառներ» խորագրուած մէկ գործը, եւ ուսումնասիրական ձեռնարկներ՝ ի մասին «Սասմայ ծոնոր»-ը, զորս «Ջովանց Տուն» կը կոչէ, և այն իսկ գործը, զոր հակադրաբար այդ վերջինին՝ կը յորջորջէ «Քաջանց Տուն»-այդ երկու կողմններն ալ առնելով, սակայն, այդ զբոյցներուն մէջ իսկ գտնուած անուանազական տոհմայինք: Իր պաշտպանել ձգտած գաղափարին նկատմամբ իր ծայրայեղ մտասեւեռումը երբեմն զինքը թերեւ կը տանի բռնազբօսիկ եզրակացութիւններու, առարկայական որոնումներէ աւելի ենթակայական ցուցումներու ճամբէն տանելով իր դատումը. բայց ինչ որ ալ ըլլայ, մեծ է աշխատանքը զոր կը թափէ իր թեզը մշակելու համար, ու բազմաթիւ են շահեկան կէտերը, որոնք կը պարզուին այդ աշխատութեան ընթացքին:

Ամբողջ գործը բաժնուած է երկու մասերու. առաջինն է «Բնագիրներ» երկու ենթամասերով. երկրորդը՝ «Հետազոտութիւն», որ աշխատութեան աւելի քան երեք հինգերորդ բաժինը կը զբաւէ, և ունի եօթը ստորաբաժանումներ: Սկսեց կ'ընեն հոս խորանայ թե՛ այս երկու բաժիններու պարունակութեան և թե՛ գործին բուն իսկ բանասիրական արժէքին՝ այսինքն առաջարկուած նպատակին հանդէպ ինչ աստիճանով ձեռք բերուած յաջողութեան հարցերուն մէջ: Ենթադրելի քննիչը մեծ երկայնատութեամբ և մանրակրկիտ հետաքննութեամբ պարզած է այդ ամէնը իր տեղեկագրին մէջ: Կուգեմ ըսել միայն թէ «Բնագիրներ»-ը մասին մէջ երեք զբոյցները իր իսկ բառով հիւսուածօրէն դասաւորուելու և տեսութեամբ արճհիւս կերպը, տեսակ մը պատմագրական համարաբար, զոր Կոստանեան

ևս գործադրած է Հայ Մարզպաններու շրջանին համար կազմած իր «Հիւսուած բանից նախին» պատմագրաց Հայոցը եռահատոր շարքին մէջ, այս տեղ շատ աւելի նըպաստակայարմար է՝ իրեն համար կէտագրուած լիսխճանին, քան այնտեղ Կոստանթնուքի գործին մէջ, եւ աւելի յստակօրէն կը ցուցնէ իրական աղբւրք որ կայ երեք զրոյցներուն միջեւ՝ թէ՛ յօրինուածքի կազմութեան եւ թէ՛ իւրաքանչիւրին մէջ շահագետող հասարակաց զաղափարին տեսակէտով:

Ներուի՛ ինծի քանի մը բառի մէջ ևս վեր առնել — անկախաբար իր ներքին խակական արժէքէն՝ որուն մասին Գննիչին դատումինն է անշուշտ բուն խօսքը — այն կարեւորութիւնը՝ զոր յընդհանուրն կրնայ ունենալ այս նկարագրող գործ մը, այժմ աւելի քան երեք, մեր զբական կեանքին մէջ:

Կանայեանի այս երկը, աւելորդ չըլլայ անգամ մը ևս յիշեցնել, կը պատկանի ժողովրդական բանահիւսութեան սեռի վիպասանական ճիւղին, որ ժողովրդական վէպն է, այսինքն անգիր կամ բանաւոր գրականութեան այն գործերը, որ ամենայն ժամանակներու մէջ անանուէն հեղինակներէ յօրինուած, դարերու և սերունդներու մէջէն անցնելով, ենթարկուելով ժամանակի և միջավայրի աղեցնութեանց, յաւելումներով, յապաւումներով և փոփոխութիւններով քայլեր են իրենց ճամբան, իրենց մէջ ցոլացնելով՝ կէս-հէքեաթային և կէսպատմական հիւստածքի տակ՝ բարձր եւ յիշատակներ մարդկայինով և աստուածայինով, աւելի ճիշդ՝ զիցականով և զիւականով խառն գործողութեանց, եւ գէմքեր, որոնց վրայ ժողովուրդը սիրած է իր ցեղական մեծութիւնները պանծացնել: Գրական այդ սեռը զիւցազնական պատմութեանքն է ևս այն հանքն է, ուսկից դասական մեծ զիւցազնագութիւնները իրենց նախանիւթը՝ աստղան են առած, արուեստագիտօրէն զբականանալէ առաջ: Այսպէս է որ կազմուած են Հնդկաց մէջ Մահապարաքան եւ Ռաւոյանան, Ասորաբարեւացուց Կիլիւսեղը, Յունաց Իլիական ու Ռիդականը, և՛ Աղեքսանդրական շրջանին՝ Ապոլոնիոս Հռոդացիին Արգոնաւորդը, և աւելի ուշ, քրիստոնէական թուականի Ե. դարուն, Նոնոսի Դիոնիսականը, Լատինաց Ենեականը, յե-

տոյ՝ Լուկանոսի Փարալը, Պարսից Շաննամէն, Փրանսացուց Ռուանի Շանսոնը կամ Գանձքը, Գերմանացուց Նեպոլեոնը եւ գերը, որոնց կրօնական փիլիսոփայութիւնը և ժողովրդական հաւատալիքները ճանգչելու յետոյ իր արտակարգ երեւակայութեամբ պիտի ընդլայնէ իր Աստածային հասկնէ՝ զուքեան մէջ, Թասսոյի Երուսաղէմ Ազասեայը, Աւստրիացուց Ռոտովֆ Հաւերդուէրին Հապսպուրը՝ Ալլիշանի բառով, որ թարգմանած է զայն, Գամիշեւի Լիւսիւսը եւ Միլտոնի Դրայս Կորուսեայը, մաքրակրօն ընկերութեան այս զիւցազնագութիւնը, որուն մէջ քաղաքային պատերազմի կոխներուն գէմ կը հանդիպագրուի առաջին ընտանիքին մաքուր կենցաղը, և գեռ ուրիշներ, ամէնքն ալ մեծ հանճարներէ կերտուած կենդանի քնարներ՝ որոնց նուազաթեւերը ժողովուրդին աղիքներէն են քաշուած միշտ:

Այս թուարկումին բնագոյրէն յաջորդող հարցումին՝ թէ Մենք ալ չենք ունեցած արգեօք զիւցազնական պատմութեանքներ՝ մեր մատենագրական պատմութիւնն է որ կը պատասխանէ ժողովուրդ մը՝ որուն փոքրիկը մինչեւ ժ.Ա. գար և աւելի յետոյ եւս անշուշտ, կը սիրմ մտածել մինչեւ Ռուբինեանց փառքի օրերը, կը շուազէր «Երկնի երկին եւ երկիր», «Հեծաւ արի արքայն Արտաշէս ի սեւակ գեղեցիկի», «Ո՛սայր ինձ զօնու իմանի եւ զստատօն նաւաւարդի», «Երեւ զսկզկ Տրդատի նման երգեր, ժողովուրդ մը — պարտինք աւելցնել անմիջապէս — որ, թէ և «ածու փոքր», որուն կեանքին մէջ չէին բնաւ դադարած արութեան գործեր, չի կրնար ունեցած չըլլալ իր զիւցազնավէպերը: Եթէ մեր մատենագրութիւնը ժշատ եղած է՝ ամբողջութիւններ պահելու համար իր մէջ անոնցմէ, ժողովրդային անանութիւնը, անգիր զբական նութիւնը ևս զանաբարան էր սակայն, որուն մէջ պէտք է պահուած ըլլային այդ տեսակէտով շատ թանկագին արժէքներ:

Այդ մտածումէն ոգևորուած էր որ շատեր, հայրենի երկրին մէջ, սկսան պրպտումի, ազգագրական եւ բանահիւսական պեղումի իրենց գործին: Շարժումին առաջին զարկը տուաւ Որիմանի դպրոցը, շուրջ երեք քառորդ դար առաջ, նախ ի Վարազ և յետոյ ի Տարօն. առաջին գործաւորը եւ

դաւ Գարեգին եպս. Սրուանձտեանց, որ իր «Համով Հոտովոն ու Մեանայոյն շուտով լեցուց չմեռած գրականութեան իսկապէս քաղցրութիւններով, որոնց մէջ էր, ի մէջ ալլոց և Սասնայ ծոները: Մկրտիչ էմին խանդավառուեցան այդ յաջողութիւններէն: Ծարժումը Հազարեան Ճեմարանը ու գեորիլէ վերջ անցաւ էջմիածնի Գէորգեանը. Ժողովրդային վէպերու փոփոխականները յաջողաբար ընծայուեցան ի լոյս: Մնացեալին ակնարկեցինք արդէն վերև: Կը մնար ձեռք բերուած նւթերը դասաւորելու և անոնց մասին ուսումնասիրական աշխատանք կատարելու գործը. այդտեղ է որ ահա կը սկսի Արեղեանի, Բարխուդարեանի, Հայայեանի և մասնաւոր կանայեանի գերը: Այս վերջինը, ուրիշներու թողլով ժողովրդական այդ վէպերուն գրական ուսումնասիրութեան հոգը, մասնաւորապէս գրադեցաւ անոնց պատմական արժէքով. վէպին մէջ պատմութիւնը որոնել, դիւցազնական պատմութեան քննարկում մէջ մեր անցեալին ամենէն կարեւոր շրջաններուն, իր բացատրութեամբ, «պատմական աստուածը ցուցնել. այս եղաւ իր մեծագոյն մտահոգութիւնը: Այդ ուղղութեամբ է որ Սասնայ ծոներուն, այլ անուամբ «Ջրացի Տոն» վէպին մէջ մատնանշեց Մամիկոնեանց պատմութիւնը, և «Քաջացի Տոն» վէպին մէջ՝ Արշակունիքը: 1909ին, Թիֆլիսի մէջ կատարած իր բանախօսութիւնը այս մասին արթնցուց մեծ շահագրգռութիւն. իր եզրակացութիւնները թերեւ չհամոզեցին շատեալը. բայց իր նկատողութիւնները արժանացան ընդհանուր համակրութեան. Ս. Մալխասեան հաճոյքով ողջունեց զայն:

Այս տողերուն մէջ իմ նպատակս է գալուստանել կանայեանի թիւը, «գործը» իր բառով. իր ամբողջ երկը կարգալէս վերջ՝ համամիտ եմ իր քննիչին, որ զայն ընդհանուր առմամբ վրիպած կը նկատէ առաջագրուած վախճանէն. բայց անկարելի է չգնահատել, ինչպէս քննիչն ալ կը շեշտէ, մեծ մտողութիւնը և մեծագոյն ևս աշխատանքը զոր ցոյց կուտայ նա այս առթիւ, և մասնաւորապէս, իմ կարծեօք, այն տեսութիւնը և ոգին զոր ի յայտ կը բերէ ան Հայոց հին պատմութեան և դիւցազնեղբայրութեան ատաղձները ժողովրդական վէպին մէջ մատնանշելու իր ջերմ հաւատքովը:

Մենք ունինք մեր դիւցազնական պատմութեան քննարկ, բայց տակաւին ոչ՝ արուեստագիտորէն մատենագրութեան մեր դիւցազնագրութիւնը, վասնզի առանց առաջիններուն դասաւորման եւ իրենց հատակոտոր վիճակին գտնուելով պարզելու և համակարգելու աշխատանքին՝ չի կրնար ըլլալ վերջինը: Այս է պատճառը, որ մեր մէջ շուրջ մէկուկէս դարէ ի վեր փորձուած դիւցազնագրական գրութեան քննարկ, Վանանդեանց Արփիական Հայաստանին և Ոսկորաբ, Թադիսեանի Սոս եւ Սոնիյային և Վարդգէս Մանուկ, Գարբ. Պատկանեանի Հայկերը, Արաւելը, Արայ Գեղեցիկը, Առնակն ու Կարդուր, Ման Պարիսի և այլն, կը մնան անարժէք գործեր, ոչ միայն իբրեւ միջակ տաղանդի ծնունդ, այլ մասնաւոր որովհետեւ ենթակայական յղացումներ են սոսկ, և իրենց յօրինանքով (motive) քաղուած է ժողովրդային յղացումներէ. նոյն իսկ Բագրատունիի նման հակալի մը «վէպը», Հայ Դիւցազն, որ կատուցուած է Իլիականի յատակազմին վրայ, թէ և կոթող հայ լեզուի գեղեցկութեան և իբր բանաստեղծութիւն իսկ թերեւ մեծ յաջողութիւն, ակնարկուած վերջին պատճառով՝ հեռի կը մնայ իր տիպարին գրաւիչ կենդանութենէն: Հայ ժողովրդական վէպին խուլարկութիւնը ամբողջացնել է անոր ուսումնասիրութիւնը կատարելագոյն աստիճանի մը հասցնելէ վերջ միայն պիտի կարենանք ունենալ Հայ Հոմերոսը: Իսկ այդ կը լինի այնքան շուտով որքան աւելի թափով եւ քննական առողջ ոգով կատարուի այն աշխատանքը, որուն նուիրեալ մշակողն է եղած Ս. Կանայեանց:

Ահաւասիկ ներկայ գրական մրցանակին առարկայ եղած չորս գործերէն երեքին մասին մեր խօսքը, աւելի կամ նուազ երկար՝ համեմատութեամբ անոնց ոչ թէ արժէքին, այլ այդ արժէքը շօշափելի ընծայելու համար անհրաժեշտ թուած պարագային:

Բայց թէ ի՞նչ եղած է անոնց մասին իրենց քննիչներուն խօսքը, հրապարակապիտի տեսնուի այդ, երբ յառաջիկայ ամիսն սկսեալ Սիմոն մէջ յաջորդաբար հրատարակուին անոնց տեղեկագրիւնները. որոնց՝ կը բաւականանանք համառօտ ամփոփումները միայն դնելով այստեղ:

Պ. Միքայել Կիրճեան, որուն յանձնուած էր քննութիւնը Պ. Օշականի գործին, զայն կը համարէ Վեր ժաւալովը պատկանելի և որակովը թանկարժէք բազմամասն ու խղճամիտ ուսումնասիրութիւն մը, կատարուած՝ անթերի ձեռնհասութեամբ արուեստագէտի զգացողութիւն և արտայայտութեան մեծ կարողութիւն ու նեցող զբազէտ քննադատի, որ խանդավառ հասկցողութեամբ կը սիրէ բանաստեղծը և կը հիմանայ տնոր վրայ, և իրեն համար խղճի պարտականութիւն մը կարծես կը համարի (ինչպէս Պոտրլէո իր ուսումնասիրութեամբը՝ հանճարի եղբոր մը՝ է. Բօի մասին) Թէքէեանը անգիտացողներուն ճանչցնել զայն, իրեւ մեր ամենէն ազնուական, խորագգաջ, անձնական, կատարեալ, իմացապաշտ. «Նոնտորութեան սկզբնական մեղքէն զերծ մնացած» բանաստեղծը և նոյն ատեն մեծազոյն վարպետը մեր աշխարհաբար ոտանաւորին։ Կիրճեան ութ մեծաղիւր էջերու մէջ կը վերջացնէ այն քան յստակաւ միտ արդարադատութեամբ տողած իր տեղեկագրութիւնը՝ քանի մը գիտողութիւններով ի մասին Օշականի մերթ ընդ մերթ խրթնաբան ոճին, ինչպէս նաև Թ. Թէքէեանի, Ռ. Պէրպէրեանի և Տ. Ձրազեանի վերաբերմամբ իր գաղափարներուն, զորս կը գտնէ անիրաւ և անհարկօրէն արհամարհոտ Բրոֆ. Ն. Աղոնցի տեղեկագիրը՝ նըկատմամբ Տ. Գարեգին արքեպիսկոպոսի գործին, բացի քանի մը նկատողութիւններէ՝ ի մասին արձանագրութեանց պատճեններուն և անոնց մէջ եղած անուններու ճշտորոշման առթիւ եղած թեթեւ զանցառութեանց, լիովին գնահատական է։ Չայն կը համարի ճայ մշակողի պատմութեան համար մի խոշոր նպաստ, իրեն ուսումնասիրութիւն ամէն մասամբ չհազարգուական թուականի մը, որ յետ-բազմատունեան ժամանակաշրջանն է, և ազգային-եկեղեցական կարևոր երկունքներով յղի կացութեան մը։ Հեղինակին մասնաւորաբար Դլաձորի դպրոցին վերաբերմամբ պարզուած տեսութեանց մէջ կը տեսնէ ներգործութիւնը այդ հաստատութեան բարձր ոգիին. աշխարհայեցողութեամբ որ Սրբազանիլը եղած է իր ամբողջ կեանքի ընթացքին. ու ջերմագին պրոտատիքներով արժանի կը նկատէ զայն մրցանակի։

Գալով Պ. Ս. Կանայեանի գործին համար Պ. Ն. Աղբալեանի գրածին, ինչպէս կանխառն ակնարկներուցաւ՝ մանրադնին տեղեկատուութիւն մըն է ան, 47 մանրատառ միջակ էջերէ բաղկացած։ Վարդիի Գննիլը կը ներկայացնէ զայն երկար տարիներու արդիւնք աշխատակից երկ մը. զոր կը նկարագրէ և կը վերլուծէ մանրամասնօրէն։ Եւ, յետ բազում նրանական ցուցումներու, թէև զայն վրիպած կը համարի Վեր հիմնական դրութեան մէջ, բայց յիշելով անոր բազում ուրիշ առաւելութիւնները, զոր օր. Վերքէ համեմատական հետազոտութիւն երեք հայ գրողների, և իրը այդ իրը տեսակի մէջ առաջին և եղակի աշխատութիւնն, և այլն, և այլն, թոյլ չի տար զայն համարել անարժէք գործ, և հետևաբար կը փափաքէ որ վարձատրուի մրցանակաւ։

Գննիլներու դատաստաններուն այս ամփոփ համառոտութեն վերջ կը հասնինք մըլքաններին պարզեաներուն բաշխման հարցին, որ, առանց այլ և այլի, ամենէն փափուկ կէտն է հարցին. փափուկ՝ անոր համար որ մտքի և սրտի արդիւնքները նիւթական փուխարներով երկունք կը լցունք զորքէն, երբ մանաւանդ ներկայացուած արժէքաւոր երկերուն հանդէպ՝ մեծ չէ տրամադրելի գումարը. ու պատմութեան մէջ ալ յաճախադէպ չեն եղած օգոստական պարգեւատրութիւնները, որոնցմով Ոկտաւիանոս կը վարձատրէր Վիրգիլիոսը, Ենէականին մէն մի տողին ի հաշիւ։

Այս պատճառաւ Ուսումնական Խորհրդոյ մէջ առանձին ուշադրութեան առարկայ եղաւ դրամական այս պարագան։ Մատուցուած բոլոր երկերը արժանի էին մրցանակի, թէ՛ Գննիլներուն վկայութեամբ, և թէ՛ Ուսումն. Խորհրդի տպագրութեամբ եւ համոզումով. անոնցմէ իւրաքանչիւրը առաջնակարգ արժէք ունէր ճշտ իւրում սեռիւ. մին իրեն հնապատմական, միւսն իրեն զբաղեցողական, երրորդն իրեն եկեղեցապատմական-հնախօսական, չորրորդն իրեն բանահիւսական. այնպէս որ եթէ այս սեռերէն ամէն մէկին համար ուրոյն մրցանակներ եղած լինէին, իւրաքանչիւրը պիտի չահէր իրեն ամբողջ Միւս կողմանէ գործնական չը թուեցաւ որ մրցանակը մէկի մը

միայն, ինչպէս անցեալ անգամ, կամ երկուքի բաշխուելով, պարտական մնայ միւսաներուն, ու աւելի պատշաճ երեցաւ մեր ձաւորաբար գործադրել պարգեւաբաշխութեան կերպը Կ. Պոլսոյ Իզմիրեանց գրական յանձնաժողովին, որուն սկզբանց վրայ արդէն կազմուած էր մերինը ևս, նոյն առնի ի նկատի ունենալով մեր կանոնադրութեան եւս այն տրամադրութիւնը, որ կը յանձնարարէ նախապատուութիւն տալ աւելի բանասիրական-հայագիտական ուսումնասիրութեանց: Այս հայեցողութեամբ, մրցանակի սեղանին վրայ եղած գործերը շարակարգուեցան հետեւեալ դասաւորութեամբ. 1. «Հոգեւոր Կեդրոններ եւ Գրաձորի Բարձր Դպրոցը Պոռնիսնց Իշխանութեան մէջ» 2. «Հայկական Դրամագիտութիւնը» 3. «Վահան Թէֆէնեան եւ Արեւմտեան Ժամանակակից գրականութիւնը» 4. «Քաջանց Տուն (Արշակունիք)» Ժողովրդական Վեպ» և անոնցմէ իւրաքանչիւրին հեղինակին համար սահմանուեցաւ մրցանակ՝ ըստ նոյն կարգի՝ 40, 30, 25 եւ 25 ստերլին: Որոնց համագումարն է այս շրջանի մրցանակի ամբողջ գումարը 120 ստերլին: Կը մտածենք թէ, տուեալ պայմաններու և բացատրուած պարագաներու նկատմամբ, անարգար չէ այս պարգեւաբաշխութիւնը:

Կը շնորհակտորենք պահուած այս գործերուն յարգելի երկասիրողները, Գեր. Տ. Գարեգին Արքեպս.ը, Պ. Յ. Օշականը եւ Պ. Ս. Կանայեանը, հայ բանասիրութեան եւ գրականութեան մատուցած իրենց ծառայութեան համար:

Ձերմագին շնորհակալութիւն կը յայտնենք Պատ. Քննիչներուն, ազնուազգաց գրագէտ Պ. Մ. Կիւրճեանի, մեծանուն Պրոֆ. Ն. Ազոնցի, և պատուական բանասէր Պ. Ն. Աղաբալանի, յօտարախոս պատաստակամութեան համար, որով յանձն առին իրենց առաջարկուած աշխատանքը դարձեալ յօգուտ հայկական դպրութեանց և լաւագոյն մաղթանքներով յառաջիկային համար առաւելագոյն արդիւնքներու, փակուած կը յայտարարենք Սրբոց Թարգմանչաց—Դուրեանի Գրական Մրցանակի 1935—36ի շրջանը:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅ ՔԻԼՎԱՆ

Պաղեստինի Արեւելեան Ընկերութեան Սրուսադէմ հրատարակած The Journal of the Palestine Oriental Society պարբերականին ժԶ. հատոր, I թուահամարին մէջ հրատարակուած է Nelson Glueckի վերեւ նշանակուած խորագրով յօդուածը՝ որուն շահեկանութեան համար «Սիւնոի մեր ընթերցողներուն ուշադրութեան կը յանձնեմ:

1933ի Դեկտեմբերին, յօդուածագիրը՝ իբր վարել Երուսաղէմի Արեւելեան հետազոտութեանց Ամերիկեան վարժարանի, և Պ. Ժօրժ Հորսֆիլտ՝ Անգլոյրոգմանտի Հնութեանց Հաստատութեան տնօրէնին խորհրդականը հետազոտութեան արշաւանք մը կը կատարեն Անգլոյրոգմանտի արեւելեան անասպատին մէջ, Մաֆրաքէն Բիւլվաւ Այս արշաւանքի խմբակին միւս անդամներն էին՝ Ժօրժ Հորսֆիլտ, Հիւտ. Տէյթլֆէլլըր, Նիլսն Կլուէք և Օր. Ան Ֆըլլըր: Արշաւանքը կատարուած է գիտութեամբ Անգլոյրոգմանտի կառավարութեան, որ տրամադրած է զինուորներ:

Հնաքարային շրջանի պատկանող նախապատմական կարեւոր նոր կայան մը գտնուած է Բիւլվայի մէջ: Աւազաքար հարկի հաւասար բլուրի մը մակերեսին վրայ գտնուած են այժմօրէի և ուրիշ անասուններու նկարներ. գտնուած է նաև մարդու մը նկարը. նախապատմական մարդու մը առջին պատկերը գտնուած է Արաբիոյ մէջ: Այս գիւտերը տեղեկագրուած են American Journal of Archaeology, հատ. I, էջ 381—386 և Bulletin of American School, թուահամար 50, էջ 9—10: Համաձայն ուրիշ տեղեկագիրներու՝ Բիւլվայի մօտ կան ուրիշ բազմաթիւ բլուրներ, որոնց վրայ կը գտնուին նմանօրինակ նախապատմական նկարներ: Բիւլվայէն մինչև Ճաֆար ճանապարհին վրայ կը տեսնուի խիտ լայն քարասեղաններու դաշտ մը: Այս վայրերը կը կարօտին կանոնաւոր ըննութեան մը:

Աւազաքար բլուրին և անոր նախապատմական նկարներէն բուական հետու առեւտրեան կողմը արարական հնագոյն հաստատութիւն մը գտնուած է, բազմաթիւ

պապական շնորհը, որ ընդհանրապես կը նմանին Հովարտ Կրոսթի Նկարա-գրած հարաւային Հաւանի շնորհը ոճին: Կերպրուտ Պէլ ալն առաջին եւրոպացին է որ այցելած է այս աւերակները 1914ին շախլի ճամբուն վրայ, պարզապէս համա-ձայն իր նամակին մէջ (էջ 273) յիշուած իւր ռոզմիթեան: Վերջին ժամանակները ալն տեղը այցելած են Գարթէն Դյուպ և Ան-գլըյոգրաֆիկ զինուորականութեան ուրիշ անդամներ: Տէնթիլլերի միջոցաւ զանա-զան շնորհուր յատակադիմները առնուած են ճարտարապետական ծանօթագրութիւն-ներով: Շէնթիլլէն երկուքը հիմնուած են բացօթեայ բակի մը հակառակ կողմը: Բա-կին արեւելքը շինուած է պատ մը, և հոն կ'ենթադրուի թէ արեւմտեան կողմին վրայ ալ կայ պատ մը: Այս երկու շնորհուն ճանապարհը բացուած է ներքին բակին մէջ: Այս բակին հարաւը երկու սենեակներու մե-կուսացած մէկ շէնթը կայ: Այս շէնթին Ա. սենեակին արեւմտեան պատին ստորին մա-սին կեդրոնը բացուածք մը ցոյց կուտայ թէ ջրհորի համար գործածուած է: Լաւ կերպով շինուած փողոսի մը Ա. սենեակին բացուածքին կը մօտենայ հիւսիսային ա-րեւմուտքի ցած բլուրներուն մօտէն, բայց կոտորուած՝ շէնթին չհասած: Փողոսիկին անիլնայ մասը 112 քալի երկարութիւն ունի: Այս շէնթին հարաւը կը գտնուի ընդարձակ տարածութեամբ ծանծաղուտ աւազան մը: Ա. և Բ. սենեակներուն ներքին պատերը ծեփուած են: Անոնց յատակները ծածկը-ւած են երկրորդ յարկէն ինկած քարերով: Ի սկզբանէ հոն կար երկրորդ յարկ մը, ինչ-պէս ցոյց տրուած է համաձայն Տէյզ Վէյ-լէրի, և արդէն պատերուն վերեւ երեցած յայտնի Նշաններով: Կէս շրջանակաձև խը-նամքով յղկուած քարի մէկ մասը տեսա-նելի է Ա. սենեակի հարաւային դռի կող-մը: Որմարդական դռին սարածանդը Բ. սենեակի հիւսիսային պատին տարածուելով սկիզբէն կապուած է փակեալ բակին հա-րաւի ծայրի շէնթին հետ: Ա. սենեակի կեդ-րոնին մէջ գտնուած է լայնի աւազաքարի զանգուած մը վրայի արարական արձանա-գրութեամբ: Ա. սենեակի հարաւ արեւել-եան դռի անկիւնը գտնուած է ուղղանկիւն աւազաքարի զանգուած մը, որուն վրայ ջանդակուած է արեւի ժամացոյց մը:

Փակեալ բակի հարաւի և հիւսիսի թե-ւերու սենեակները անոր մէջ կը փակուին և կը բացուին: Գ. սենեակին պատուհան-ները պարզապէս արտաքին կողմէն ճեղ-ջուած են և կը ձգուին արեւմտեան և հա-րաւի պատերուն մէջ: Երկու փոքր մենա-խուցերը հարաւի պատին մէջ փորուած են պատուհանին միւս կողմին վրայ: Մին լայն-կեկ՝ բակը տանող ճանապարհին ալ կողմին պատին մէջ շինուած է: Այս մենախուցերը խնամով ծեփուած են: Գ. սենեակը միակ սենեակ է որ պահած է իր ձեղունին մե-ծագոյն մասը: Զեղունի գերաններուն վրայ կը տեսնուին կողիմներու և քաճի խաւեր որ ձեղունին երեսը կը շինեն, ինչպէս քր ցոյց տրուած է Գ. սենեակին հիւսիսային պատին կրկին չափի վրայ գծագրուած հատ-ուածին մէջ: Այս սենեակին պատին երեսին մեծ մասը ծեփուած է:

Փողոսի ճանապարհ մը Գ. սենեակէն կ'առաջնորդէ Գ. սենեակը: Այս սենեակին մէջ պատուհան գոյութիւն չունի: Գ. սեն-եակի հիւսիսի և հարաւի կողմի բոլոր խու-ցերը մինչև հիմակ իրենց տեղերն են, ինչ-պէս նաև ձեղունի քարերը:

Գ. սենեակի խուցը շինութեան հետա-քրքրալիկ հանգամանքն է ներկայութիւնը այն յաւելուածական խուցերու արեւելեան և արեւմտեան պատերուն որ քարէ գերան-ներուն զուգահեռական կ'ընթանան: Այս կերպով արեւելեան պատին երկու խուցերը և մին ալ արեւմտեան պատին մէջ, կարելի եղած է զետեղել երկու փոքր ձեղուններ փոխարէն այն իւրաքանչիւր պատերուն մէկ լայն և մէկ մեծաւոր ձեղուններուն: Տէյթ-վէլլըր լուսաբանութիւն մը ըրած է այս զաստարութեան մասին: Երբ գերաններուն զուգահեռական պատը կը հակի, ինչպէս ստուգիւ ալ եղած է, ծայրի գերանները պիտի կրնային շարժել վրայի ծեփին ծա-նութեան տակ և չկոտորի, ինչպէս պիտի ընէր միակ գերան մը: Գ. սենեակին արե-ւելեան ծայրի յատակազօծին կրկնակ չափի վրայ պատկերը կրնայ լուսաբանել խնդրոյ առարկայ կէտը: Գ. սենեակին խուցերու շարքը աւելի բարձր է քան շարքը Գ. սեն-եակի խուցերուն, թերևս ցոյց կուտայ որ երկու սենեակները տարբեր ժամանակնե-րու մէջ շինուած են: Գ. սենեակի հարաւի պատին դրսի երեսին վրայ կը գտնուի ծեփ-

փի զարդարանքի հետաքրքրական մաս մը, 160 սմթ. բարձրութեամբ և 40 սմթ. լայնութեամբ, և որ կը տարածուի խուցերու շարքէն սկսեալ: Կոպիւններու շրջանակ մը տեղադրուած է ուղղանկիւն ծեփին մէջ մասին մէջ:

Բակին հիւսիսային կողմին շէնքին սենեակները զանգուած մը են ինկած պատերէն և յատակի գերաններէն: Բարաւորին դրսի երեսին մուտքը կ'առաջնորդէ բակէն Զ. սենեակը, որ զարդարուած է ծեփի եռանկիւն մասով մը: Ե., Զ. և Է. սենեակներու երեք մուտքերը ունին ծակեր ձգուած դրանդիններու մէջ դուռի սողնակ մը անցնելու համար: Բ. սենեակը 2.35 մետր արտաքին ունի և 1.25 մետր ներսի կողմ: Այս սենեակին պատերը ունին 40 սմթ. երկայնութիւն, փոխարէն սովորական 83-90 սմթ. Ի. Տե. սանելի ճանապարհ մը չունի կապելու համար զայն Ե. դրացի սենեակին հետ:

Այս շէնքերուն հիւսիս եւ արեւելեան կողմերը կան բազմաթիւ փոքր շրջանակաձեւ տապաններ, եւ փոքր քառակուսի եւ ուղղանկիւն խուցեր: Տապանները շինուած են փոքր քարերով քարտու շրջանակի մը մէջ կուտակուած, կամ լայն անտաշ քարերով շրջանակի մը վերածուած: Խուցերուն շատերը խորտ ու բորդ ուղղանկիւնի ձեւ մը ունին, անհարթ եւ քառակուսի քարերով մի կամ երկու կեդրոնական սիւններուն հետ, և որոնք կը կրին անհարթ քարասեղաններու ձեղունք մը: Այս խուցերու պատերը յաճախ շինուած են լայն մեծ քարերով: Սենեակներէն միոյն վրայ կայ քարէ բարաւոր մը, արարական արձանագրութեամբ, որուն աջ կողմը կը գրտնուի Մալթայի խաչ մը: Արձանագրութիւնը խիտ մաշած է: Երրորդական շամալարանի Բրոֆ. Մայէր՝ որ ուսումնասիրած է զայն, իր կարծիքն է թէ առաջին հազարամեակի թուականը ունի, եւ միւս արձանագրութիւնը որ կը գտնուի Ա. սենեակին մէջ, շատ վերջի թուական ունի: Արձանագրութեան մասին անոր տեղեկութիւնը հետեւեալն է. «بسم الله عمل . . . 343» յանուն Աստուծոյ շինեց այս. . . խուցը»: Հոս կէտերով նշանակուած մարմը կը ներկայացնէ քանի մը դժուարութիւններ: Եթէ չորրորդ բառի իմ ընդօրինակութիւնս ուղղ է, պէտք է վերջնայ կամ արեւմտ

մը կամ հասով մը և անոր կը հետեի յօդը: Որչափ որ ես կրնամ դասել լուսանկարէն այս չարածարի երկու պարագային մէջ ալ: Ոչ ալ վերջնական բառը իմաստ կ'ունենայ երբ որ կը կարգադրուի վերջին բառին հետ: Հաւագոյն կաղապարումի շնորհիւ հաւանաբար պիտի կրնայինք կարդալ բնագիրը: Այսու ամենայնիւ կարելի է որ լուսանկարը ցոյց կուտայ արձանագրութեան սկիզբը միայն: Թէ մնացեալը խորտակուած է եւ կամ ուրիշ քարի մը վրայ քանդակուած է, կարծիքի հարց է, Անդրյորդանանի մէջ քրիստոնէսի համայնքներու գոյութիւնը յայտնի իրողութիւնն է:

Ա. սենեակի մէջ գտնուած արձանագրութեան մասին Բրոֆ. Մայէր հետեւեալը կը գրէ. «المسكوكه» կը փորձուի կարդալու. «اسكوكه» Այս ընթերցումին հակառակ երկու առարկութիւններ կ'եղլին. ա) թէ սինը հազիւ երեք խազերով գրուած է. որոնց միջինը բարձրագոյնն է, գիծերը կամ խազերը սովորաբար հաւասար բարձրութիւն կ'ունենան կամ կը շեղին աջէն ձախ. բ) Աստիք բառը յատուկ անուն մը չէ: Այլ կողմից լայն լուսանցքը պարզապէս կարելի կ'ընծայէ հոտ տեսնել արձանագրութեան մը վերջին տողը: Նոյն խաչ այս բնագիրն համար կաղապարում մը աւելի օգտակար պիտի ըլլայ քան լուսանկարը, մանաւանդ կարելիութիւն կայ ինչ որ ես յիշ կարգադրած եմ իրականին մէջ ըլլալու է «س» Սա իրողութիւնը որ «س» էլիֆբէ չպիտի համաձայնէր, արաբական քերականութեան կանոններուն հետ ո՛ր է կ'ըլլէ չունի այս պարագային մէջ, քանի որ այսպիսի բազմաթիւ սխալ գործածութեան նոյնանման օրինակներ կը յիշատակուին:

Թիշատակուած արձանագրութեան աջ կողմի խաչին յաւելուածաբար երկու ուրիշ խաչեր կը գտնուին խուցերու մէջ: Խաչ մը գոյութիւն ունի ուղղահայեաց գծի մը վրայ երկու կողմ գիծերով որ կը բարձրանան բաց եռանկիւնով մը: Ուրիշ քար մը գտնուած է խուցերէն միոյն մէջ ուր քանդակուած է անասունի մը խիտ կուպիտ պատկերը: Ինչ որ ալ ըլլայ, արձանագրութիւնները հազարամեայ հնութիւն մը ունին. 2. Հ. Վենսան եւ Սալինիաք որ քննած են արձանագրութիւնները, ինչեւ բորդ գարու հնութիւն մը կը կարծեն,

ստորգ է թէ խուցերը կը վերաբերին քրիստոնեայ վանականներուն: Արգարե կարելի է թէ Քիլվա անունը յունարէն Քալիպա բառէն կ'ածանցի, ինչպէս որ Հօրաֆիլտ թելադրած է: Փորթէսքու իր «The Eastern Orthodox Church», էջ 355, կը գրէ. «Շատ վանքեր կան կուսանաց, տեսակ մը տուններ որ կը կոչուին Քէլլիոն կամ Քոզիպա, և անոնք երբեմն կը հաւաքուին տեսակ մը sketa կոչուած գիւղի մը մէջ»:

Բոլորովին կարելի է թէ փոքրիկ վանք մը Քիլվայի մէջ հաստատուած է. շրջապատուած իսլամ բնակիչներով՝ Վրիստոնեայ համայնքները սիրով կը վարուին իրենց պաշտի խալաֆներուն հետ: Երբայական համայնքաւանէն Պ. Պիլլիկ հետեւալ մէջըներումը կ'ընէ քաղելով Travels of Ibn Jubair գիրքէն. «Դամասկոսէն մէկ օրուան ճանապարհ, ան կանգ առած է քրիստոնէից վերաբերեալ մեծ գիւղի մը մէջ, որոնց հետ խալաֆները սիրով կը վարուին: Գիւղին աւանուն է Էլ-Ասրա, ուր իսլամ չզտուիր, (տե՛ս Իպն Փուպէյր 1145—1217), որ ճամբորդած է 1183—1191 թն»:

Կարելի է թէ Քիլվայի վանական հաստատութիւնը վերջն է քան այն ժամանակաշրջանը որուն կը վերաբերին բազմաթիւ շէնքեր: Այդ ալ կրնայ ըլլալ. Քիլվայի կանոնական քրիստոնեայ հաստատութիւնը լաւ կերպով հաստատուած է: Ան ունի ճանապարհ մը որ Ամմանէն կ'առաջնորդէ դէպի Թէջմա՝ Bayir Wells-ի միջոցաւ: Եգիպտական արեւմուտք-արեւելեան ուխտաւորներու ճանապարհը Ագապայէն կը տանի ծէպէլը Թիւպէք Քիլվայի մօտ. ուր երբեմն կային քանի մը ջրհորներ: Իսլամութենէ շատ առաջ վանականները կը հետեւէին շատ մը կարաւաններու ճանապարհին և կը յաճախէին արաբական տոնավաճառները, կ'օգնէին Թափառաշրջիկ ճամբորդներուն ջուր բաշխելով և հիւանդները դարմանելով: Քիլվայի քրիստոնեայ բնակիչները կարողացած են նպատակ մը ունենալ նման բարեպաշտական գործ մը վարելու համար:

* * *

Վերեւ նշանակուած քրիստոնեայ Քիլվայի գիւղը կը գտնուի Անդրյորդանան, Ամմանի հարաւային կողմը, Դամասկոսէն ոչ շատ հեռի: Թողուածագիր գիտնականը

և իր ընկերները իրենց հնազնական արշաւանքովը գիւղը կատարած են քրիստոնեայ Քիլվայի տեղւոյն, որ վանք մը եղած է իններորդ դարուն Սիւրիոյ կողմէն հղած արար քրիստոնեաներուն. քրիստոնէական հնախօսութեան տեսակէտով մեծ կարեւորութիւն ունի Քիլվայի գիւղը, տեղւոյն աւերեալ սենեակներուն խուցերու գոյութենէն կը հասկցուի թէ նախկին ժամանակներու մէջ հոն բնակած են քրիստոնեաներ, այդ որոշ է ոչ միայն սենեակներուն և խուցերուն շինուածական ձևերէն, այլ նաև ժայռի վրայ քանդակուած և այլ տեղերու մէջ երեւած եղած խաչերէն. դրանուած են արաբերէն իրկու արձանագրութիւններ, որոնց լուսանկարներէն քննիչ գիտնականներ չեն կրցած ճիշդ լուսաբանութիւն մը տալ, պէտք տեսնելով կաղապարումի՝ կարգալու համար զանոնք:

Թողուածագիր գիտնականը քրիստոնեայ հաստատութեան գիւղին անունին վրայ որոշ տեղեկութիւն մը չտար, Քիլվա անունի ստուգաբանութիւնը մէջ կը բերէ Portescueի «The Eastern Orthodox Church»-ի մեկնաբանութենէն, վասնիկ kelliion կամ kalyba բառը յունարէն կը նշանակէ կուսանաց վանք. և կը կարծէ թէ Քիլվան ալ նոյն նշանակութիւնը կրնայ ունենալ. բայց նոյն յօդուածագիրն ուրիշ մէջ մէջըներումէն յայտնի կ'ըլլայ թէ արաբ ճանապարհորդ Իպն Ճիւպէր 1183—1191 թն այցելած է նոյն արաբական հաստատութեան և կը գրէ թէ գիւղին անունով Էլ-Ասրա կը կոչուի ի՞նչ է ուրեմն Քիլվան, յօդուածագիրը գիտնականը այդ մասին չ'անհրաժեշտար, սակայն Քիլվայի պարզաբանութիւնը իր կարեւորութիւնը ունի, ինչ կը թուի թէ Քիլվան անունն է այն արաբ քրիստոնեայ ցեղին որ բնակութիւնը հաստատած է վերոյիշեալ գիւղին մէջ և հոն չնայած է շէնքեր սենեակներով և վանականի խուցերով. միայն թէ նոյն անունը մի քիչ աղաւաղեալ կերպով յիշատակուած է կը կարծեմ:

Kilva աղաւաղումն է kalb անունին. H. Lammens, Encyclopedie de l'Islam, 29 պրակ, էջ 729—730, kalb անունի մասին գրած է չհսկան յօդուած մը դրոյ կը համարօտենք հոս. — «Քալպը նոյն ցեղին հին անուանադիրն (éponyme) է. սիւրօ-արաբ Թափառաշրջիկներու մասն կազմելով: Քալպի

նախխալածական պատմութիւնները անստոյգ են և առասպելական: Քալպերը Հէճիրի թուականներուն Սիւրիոյ ամենէն կարեւոր արարական ցեղը կը կազմէին:

Քալպերը կ'երեւի թէ Կասսանիտներու (Ghassanides) հին գերլշխանութիւնը ժառանգած էին: Այս վերլիններուն և ուրիշ Սիւրո-արար ցեղերուն նման Հէճիրի թուականին մեծամասնութեամբ կը զաւանէին քրիստոնէական կրօնքը և ճշմարտապէս կը վերաբերէին միաբնակ զաւանութեան: Տակաւ առ տակաւ անոնք իսլամութիւնը ընդգրկեցին: Իսլամութիւնը տարածուեցաւ Քալպերուն մէջ. մանաւանդ այն ժամանակէն ոկսեալ, երբ յաճախակի աւստնութիւններ — առաջինը, Նախլայինը կընը խալիֆա Օթմանի — կնքեցին Օսմանտներու հետ և ցեղերու մէջ ապահովեցին իրենց գերակառութիւնը: Եւզիտ Ա. իր մէջուէն մօրը հետ, իր երկոտասարդութեան մէկ մասը անցուց Քալպի անապատը և աւստնացաւ Քալպի մը հետ: Այս ցեղին գերակառութիւնը իր դէմը հանեց Քէսիտները: Քէսիտները վրէժխնդրութենէ վառուած աւէն տեղ յարձակեցան Քալպերու վրայ,

յարողեցան ընկճելու զանոնք Միջագետքի և Սամաւայի մերձակայ զաւաններուն մէջ: Քալպերուն ազդեցութիւնը դարձեալ զօրացաւ Օսմանտներու իշխանութեան օրով: Ի մի բան, Քալպիտ անունը հոմանիշ եղած է Օսմիտեան կողմնակցութեան: Այս իշխանութեան գրեթէ հաստատուն քաղաքաւանութիւնը կը կայանար յենուլ Քալպերուն խնամութեան և անով միանալու սիւրիական ցեղերու: Աւանդութիւն մը կ'ապահովէ թէ Քալպերը Սիւֆիանի վերջին յարողները եղած են: Այս կացութիւնը բուն հակազդեցութիւն մը յառջ քերաւ Սրբասեանց օրով, զահալիժեղով անկումը Քալպերուն, տասնորդուած իրենց պայքարներով, Իսկոյն իրենց միութիւնը քայքայուեցաւ և աստիճանաբար այս Քալպի որակումը անհեռութեամբ Պաղատի կառավարութեան կասկածանքով: Իսկ Սալիտ էլ—Քալքաշ Նիհայատ էլ—Արապ գրքէն առնելով կը հաստատէ թէ իր ժամանակը անոնք մեծ թուով հաստատուած էին ծովեզերքը և՛. Պոլսի նեղուցին և հաւասար կիսով կը բաժնուէին քրիստոնէութեան և իսլամութեան միջև:

ՄԿՐՏԻՉ ԵՊԻՍԿ. ԱՂԱՒԵՌՈՒՆԻ

ԵԿԵՂԵՑԱՊՈՍՄԱԿԱՆ

ԳՐԻԳՈՐ ԿԵՍԱՐԱՑԻ ՊԱՏՐԻԱՐԲ ԵՒ ԻՐ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Որչափ կարելի է հասկնալ մասնաւորապէս Սիմէոն դպիր Լեւոգիի գրածէն որ ամենէն մանրամասն է, Գրիգոր Կեսարացի հոն կեցած է, ժամանակին ամենէն ազդեցիկ մարդերէն մէկուն Սիթեցի Էնկի Ուոսայի գլխաւորութեամբ և ուրիշ երեւելիներու և առաջնորդներու մասնակցութեամբ ժողով մը կազմել և ազգովին դարման մը տանիլ Երուսաղէմի պարտքին համար:

Գրիգոր Դարանաղցի առանց Գրիգոր Կեսարացիի այս մասին ունեցած ջանքը յիշելու Բարսեղ վրդ. Բաղիշեցիի և Վարդայ առաջնորդ Մարարիտո Վրդ. Էջնաքիով սկսեալ և հանգանակութեան վրայ խօսելէ յետոյ կ'ըսէ՝ թէ «Բաղիշեցիի և վանեցիի այլ սոյնպէս արարին և անհուն զանաւոր

ուկոյ և սոժաթոյ հաւաքեցին և անեկոյն յորթաւորոյն յարուցաւ վարդապետէն Էնկի ի յԱմիր և յՈւփայ և ճոխ նախանձեալ ետուն շատ ողորմութիւն և անոյց եկեալ ի Հաւայ, և Հայապ եղած Ջուղայեցի վանատականն նախանձեալ ընդ ճոխ՝ ճոխ այլ հաւաքեցին յիւրեանց միջումն բազումս զանձուց ի սքեռից իւրեանց, և սիարաներեանք ամենեցուն ստեալ զնացին յերուսաղիմ» (Ժամանակագրութիւն, էջ 325-6):

Ինչպէս կը տեսնուի Դարանաղցի կը հաստատէ թէ Ամիր զացած են վարդապետներ և հոն ու հանգանակութիւն մը եղած է և ապա Հալէպի մէջ, Յակոբ քհ. Կեսարացի, Ամիրի գումարումին նախաձեռնութիւնը Կեսարացիին կը վերադրէ:

ինչ որ կրնայ չփազանցել թիւն մը եղած ըլլալ: Միայն ճիշտ է թէ Ամիթ գումարում մը եղած է 1610ին որուն մասնակցած է նաև Կեսարացիին որ այդ թուականին Երուսաղէմէն հոն գաղթած էր և իբր ժամանակին մեծ վարդապետներէն մէկը անկարելի է որ ինքն ալ իբր ականատես և ամենէն վերջին վկաներէն մին իր հեղինակաւոր ձայնը լսելի ըրած չըլլար:

Սիմէոն զպիւր Լենցաթի որ Գրիգոր Պառնոտէնէն ստացած առեղեկութիւններն է որ գիրի առած է, առանց Յակոբ քհ. Կեսարացիի յիշած և Դարանազգիի անարկած Ամիթի գումարումը և հոն կատարուած հանգանակութիւնը յիշելու էնկի Յոճա Ամթեցիի կը վերաբերէ ամբողջ գործը՝ աստուածային նախախնամութեամբ յարուցուած մէկը ներկայացնելով դայն, ապա շատ հաւանական է որ անիկա ազգուած էր Գրիգոր Կեսարացիէ:

Ահա թէ Սիմէոն զպիւր Լենցաթ ինչպէս կը ներկայացնէ գործը:

«Որ ի քլին Հայոց թիթ (= 1610), յաւսեան յոչիսի ԺԷ. զարդոյ Տէր Աստուծոյ զունն Ենկի խօսայ Ամթեցի, (այս ինչ)(*) անուն, որպէս ի հին Զորաքարէի, զոր նա մեծաւ հոգաբարձութեամբ ջանաց և հոգ տարեալ զնաց ի Հայապ վասն սուրբ Երուսաղիմայ պատուց. եւ անդ գտեալ անվսնի խօսայն եւ վաճառա. կանս, գրեց և այլ մայրաքաղաքս գալ հասանել ի Հայաս, վասն խորհրդոյ իննել, թէ որպէս կարիցեն ազատել ի պատուց գերուստղիւ: Արդ նորոգողն անենայնի Տէր Յիսուս նա ինն վերսին կանգնեաց և յորդորեաց և զուր և սէր առ ի սիրս նոցա, որ բարի կամօք և յօժար սրբիւ, բարեպաշտ և աստուածասէր տաւաճեալ աշխարհաց և զաւտաց, վարդապետօք և քահանայիք միաբան, միակամ, միախորհ՝ եկեալ հասին ի Հայապ խաղալն և նստեալ անդ խորհուրդ արարին երկ միմա և տղեկացան իմացեալ զանենայն իւր և զքանս տարակուսանաց, որ եկտ դուռուշ է: Այլ ծար և հնար չի գտն, միայն վճարել զպարսն: Այլ ապա սկսան յորդորել զվիսնանս և առա-

սածնունջ տուա յորովս և գուարքս, ընչպէս եւ փարքաւս. և եր անենայնի զյոխ և երեգ. փոխան Ենկի խօսայն: Եւ սկսան անենեմանս զայ ըստ յափու և կարողութեան փառաւոր և անվանի տալաքաւորն. ուն Ռ. ուն ՌԻ, ուն ԵՆ և այլն դուռուշ նաև ԺԻ սկոյք կար. իսկ այլ աղխաք ձ, Ծ և այլն, և ժողովեալ բազում զանոս, առելի քան զպարսն, զի աղխաք եւ մուրացիկք և կոյրք և կանայք ևս տային:

Եւ որոշեալ քան ալ խոհեմ և իմաստուն պատասխեցան և անապարեցին և մեկն ի Սուրբ յերուսաղիմ ընդ Ենկի խօսային: Եւ զնացեալ ի թերք՝ ծանոցին պարտնին զնչս իւրացն, թէ մեկ կամիւք վճարել զպարսս անենայն: Եւ հրահայեաց պարտնն քաղաք կարդալ ի մէջ քաղաքին, զի անենայն փոխաւորն զան սո պարտնն՝ թերեղով զանենայն գրաւն ընդ իննանս. և վաչ այն մարդուն, որ մինչ երկօրն ձայն չածէ կամ գրաւն չի թերէ, և չաւնու զվճարքն, այնուհետեւ նորա փոխ տված դրամն կորնի: Եւ այսպէս բազումք և յոյով զային, թերեկն և նոյս վճարեին սիւնիով, հուճաքով առել և պարտնին և դատուն: Եւ յորժամ վճարեցին դարձեալ թողով կարդալն: Թէ ոք փոխ ետուր կամ գրաւ ունի և ոչ գալ երեւի, յետոյ թէ՛ զիւր, թէ՛ գրաւ, թէ այլ ինչ ցուցանէ, մի չիցի նմա դաս և իրաւունք:

Եւ իբրեւ հասուցին զանենայն պարսն միւնչեւ զնքինն թնիւն, այլ խորհուրդ նստան և այլ քաւարի, թէ որպէս և կամ զիւրդ արասցեն, կամ զո՞ր դիցեն առաջնորդ և հովիւ, այլ և հոգեքարձու սուրբ Երուսաղիմայ՝ որ յաստուածակողմ չիցի հոգացող: Զոր և ի կողմնակն Աստուծոյ և համարեալս անենեցուն ընտրեցին զունն Դրիգոր անուն մոնոգոն՝ Տաթևու զաւտեմ, այլ առաջինի և ճգնագեցն, խաւարովն ի պահս և աղօթս, որ ի մանկութենէ ստացեալ ունեւ զառաքինութիւն . . . Զսա հրախորեալ օրհնեցին մոնոգոն և շուտաւ և զանենայն ինչ յանձնեցին ի ձեռս նորա: Իսկ նա փախչէր և հրաժարէր յայնմանէ, և բազում անգամ գտեալ՝ դարձուցանեին յերուսաղիմ և հարկիւ տեսչիկն կատարել զպատկերն: Զոր յէս այս անենայնի յօժար կամօք և ուղիղ սրբիւ ծառայէր և ապաստարիւր սուրբ տղեկացն: Եւ յէս աւուրց ինչ օրհնեցին քահանայ. և յէս անց ինչ (1613) աղերսիւ և հարկաւ յանձնեցին ի նա վիճակս հայոց և զանենայն հոգս եկեղեցոյն: Եւ խօսեալ դարձան ի տուն խրեանց:» (ՀԱ. 1934 էջ 554-557):

(*) Հ. Ենքուս Ալիքեան անուն համար գաւարկ տեղ ձգած է կ'ըսէ և կը կարծէ թէ այս անն նոյն է խօսայ Թուսաքարի հետ: Այս կարծիքը չենք բաժնոր, հիմնուելով սա իրողութեան վրայ թէ Յակոբ քհ. Կեսարացի ալ նոյն ձեւով կը յիշէ այս անգամ:

Դարանաղցի ալ իր ժամանակագրութեան մէջ (էջ 326) կը հաստատէ թէ Հաւելպի մէջ հանգանակութիւն կատարուելէն յետոյ հաւաքուած գանձը «միաբանութեամբ անկենցեղն առեալ զնացին, յերուսաղեմա եւ հոն ճիւղացին զանկանց զպարտսն եւ ոչ մնաց եւ ոչինչ, մինչեւ ի մի յումսիողան» (Լւի. էջ 327):

Լիւանցի եւ Դարանաղցի ինչպէս կը տեսնուի համաձայն հն իրարու, միայն թէ Լիւանցի կը ճշդէ անոնց թիւը ըսելով որ միայն 20 հոգի էին: Ամթեցի Ենկի Խոճալի զլիսաորութեամբ:

Սաւալան (էջ 569) առանց յիշելու թէ ինչ աղբիւրէն ըլլալը երբեք հոռւանկան զլիսաորութիւն միայն տասը քրոնք են:

1. Խօջա Զաքարէ Վանեցի
2. Խօջա Սոսիս »
3. Խօջա Առաքիչ »
4. Խօջա Շէխիլան Բազէլցի
5. Խօջա Թուամալան Ամթեցի
6. Խօջա Բաղդասար Ուսահայեցի
7. Խօջա Պետրոս Հալէպէն
8. Խօջա Մաքսուտ »
9. Խօջա Դանտին »
10. Խօջա Թուրաջ Սիւնի:

Ասոնց հետ Գրիգոր Կեսարացիի Երուսաղէմ գտած ըլլալը երբեք հոռւանկան չէ, վասնզի ինչպէս Սիմէոն Դպիրի գրածն կը տեսնուի 1610 Յուլիս 18ին գործի կը ձեռնարկէ Ենկի Խօջա Ամթեցի, որ կու գայ Հալէպ, հոն ալ երեք ամիս ժողով ու հանգանակութիւն կը կատարուի:

Հաւանական է որ 20 պատուիրակներուն գալուստը 1611 զարման կամ դէպի Զատիկ կատարուած ըլլայ: Արդ, Յակոբ քհ. Կեսարացի քանի որ կը հաստատէ թէ այրածեալ Ռի (= 1611) քոյին կրկին տարան ի Բիզանդիա արքունական հրահանգաւ, նիւթապէս ժամանակ չի կար Երուսաղէմ երթալու եւ տնկէ Կ. Պոլիս գառնալու:

Յետոյ նկատի առնելով Յակոբ քհ. Կեսարացիի Կեսարիա գտնուիլը, եւ հոն գրելը այդ տողերը կարծես թէ արժեքն նական հրամանով վերստին պարտիարք տարուիլը Կեսարիայէն եղած ըլլալու ձեւ մը ունի: Հետեւաբար կ'ենթադրեմ թէ Գրիգոր Կեսարացի 1610ին Ամթի գումարուածէն յետոյ հաւանորէն Կեսարիա եկած է եւ միայն շատ կարճ միջոց մը հոն մնալէ յետոյ դարձեալ Կ. Պոլիս հրաւիրուած է:

(Շարունակելի) (7) Ա. ԱԼՊՅԱՆ

Ս. ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ

ԱՄՍՕՐԵԱՅ ԼՈՒՐԵՐ

Անցեալ Հոկտեմբեր ամսուան ընթացքին, Ս. Աթոռայ Թորէն ժողովը ինն անգամեւ Նիստ ունեցաւ, Կրօն. Գեոր. Առեանը՝ երեք, Իսկ Ուսումն. Խորհուրդը՝ երեք անգամ:

● Բշ. 28 Սեպտ. — Խաչիկեանի մեռելացին առթիւ, սուրբ պատարագի միջոցին, որ մասնաւորեցաւ ի Ս. Փրիլի, Տ. Միւսան Վրդ. քահանայի ղեկավարութեամբ, Բաղդասար թէ քրիստոնէական հաւատքը միութարութեան աղբիւր է մահէն վշտահար սիրտին համար. վասնզի ա՛ն է որ այս աշխարհի անցաւոր գոյութենէն անդին՝ անանց եւ զերգազնացալէս իրական կեանքի մը հաւատարմութեամբ կը կազմուի որպէս տիրութեանց մէջ ընկնուած հոգիներ:

● Դշ. 7 Հոկտ. — Կէս օրէ վերջ գումարուեցաւ Միաբ. Ընդհ. Ժողովը, որ զընդհանր. Տնօրէն Ժողովը 1935-36 տարեշրջանի վարչական եւ եկեւսական ճեղքիկագրի ընթերցումով:

● Եշ. 8 Հոկտ. — Միաբ. Ընդհ. Ժողովը դարձեալ գումարուեցաւ, շարունակեց ճեղքիկագրին ընթերցումը եւ վաւերացուց զայն:

● Ուր. 9 Հոկտ. — Երեկոյին, Միաբանութիւնը, զլիսաբուրութեամբ Տ. Մեսրոպ Սրբազանի, Ղազար Ս. Գեորգ ճեղքիկին մէջ կատարեց ժամերգութիւն եւ նախատեսակ Ս. Գեորգի, ըստ իրաւական սովորութեան:

● Եշ. 10 Հոկտ. — Ս. Գատարագը մասնաւորեցաւ Ղազար ճեղքիկին, ուր քահանայ Տ. Տիրան Վրդ. Որ խոստանալեացի յիս առաջի մարդկան. . . . . բնաբանին վրայ: Բացատրեց թէ Գրիգորեանութիւնը բնաշնչելու համար հռովմէական կայսրութեան վերջին հիգիւն մէջ, ոքան չելի արիւնքիւն մը ցոյց տալին սուրբըր խոստովանելու իրենց հաւատքը եւ արհամարհելու աշխարհը եւ մարմինը, եւ իրենց շարաբանքին մէջ գտնելու համար հոգեկան անգին միութարութիւնը, որուն մասին կը խօսի առաքեալը. այդ է պարտի իրական միութարութիւնը, զոր ստանալ աղեղն է շնայն աճէն քրիստոնեայ:

— Երեկոյին Միաբանութիւնը «Նաշափառաճի Թափօրով հանդիսաւոր մուտք գործեց ի Ս. Յաւրութիւն, հանդիսապետութեամբ Հուսարապետ Տ. Մեսրոպ Սրբազանի:

● Կիր. 11 Հոկտ. — Վարագայ Ս. Խաչի տօնը հանգիսի պաշտուեցաւ ի Ս. Յաւրութիւն Փրիլի ինն Ս. Գերեզմանին վրայ պատարագեց Տ. Միւսան Սրբազան, եւ քարգան, Բաղդասար տօնին ծագումը, վերլուծեց վարագայ լիւան պատմական յիշատակները. յայտնեց թէ այդ սրբավայրին մէջ պահուած խաչի մասունքը այն էր՝ զոր Գայիանէ կախած էր անոր պարանոցէն, իրիկ զվրթոյն Յակոբայ գմածեալն տէրունական արեւմտի կենաց փայտէն հասնալը: Յետոյ պար-

զեց սա տեսութիւնը թէ Քրիստոսի չարարանքները իրենց անձին վրայ իրապէս հրդեհներ միայն կրնան պատուով և միխթառութեամբ կրել անոր նշանը։

● Բշ. 12 Հոկտ. — Ուսումն. խորհուրդը գումարւեցաւ եւ վերջնական տնօրինութիւնները առ յառաջիկայ կիրակի կատարելի և Սրբոց Թարգմանչաց — Դուրեան Գրական Մրցանակի տարգմարախոսութեան առթիւ։

— Այսօր, վերջնական վերջուած յայտարարւեցաւ իրր վեց ամիսներէ ի վեր շարունակուած գործադուլը, վաճառատունները բացուեցան, և քաղաքը գտաւ կարծես իսկոյն նախկին կեանքը։

● Դշ. 14 Հոկտ. — Ս. Պատրիարքը Յովակէ մեկնեցաւ Տ. Արթուր Արեղային հետ, երբու որուան հանդիստի մը համար, եւ վերադարձաւ Երրաթի առաւօտ։

● Ուր. 16 Հոկտ. — Իտալական Նոր հիւպատոսը, իր Թարգմանիկ ընկերակցութեամբ, իր առաջին այցելութիւնը տուաւ Ս. Պատրիարք Հօր։

● Եր. 17. Հոկտ. — Ս. Պատրիարքը Հօր այցեւելց անդիւացի ուսանողան մարդպետ մը, ընկերակցութեամբ Գ. Դաւիթ Յովաննիսեանի։

— Ս. Պատրիարքը, ընկերակցութեամբ Տ. Կիւրեղ Վրդի ողորկի այց տուաւ Ս. Քաղաքիս Եկեղեցական երէցին, իր պաշտօնի լրամար մեկնումին առթիւ։

● Կիր. 18 Հոկտ. — Ս. Պատրիարքը, ընկերակցութեամբ Տ. Արթուր Արեղայի և Գ. Շահան Էղիզէրեանի, դարձաւ մեկնեցաւ Յովակէ, եւ զործագրելի տաղանային վիզլիսայուն առթիւ քարոզեց տեղւոյն եկեղեցիին մէջ, ուր աւուր պաշտանի քարոզը խոսեցաւ նախ Տ. Առողջի վրդի։ Երեկոյնի դարձաւ։

Իսկ այտուկ, Մայր Տաճարին մէջ քարոզեց Տ. Սիւն Վրդ., «Փորձեցէ՛ք զանձինս ձեր Բնէ կայցէ՛ք ինչոյ հաւատա» քնարանով. բացատրեց թէ մարդուն համար բարոյական քաջութեան գործ է ինքնաքննութիւնը Քրիստոսի զգացումին չափանելով։ Անոնք որ չեն խորհրդայն պաշտել ընդ նոսրնէն էր, կը չարին իրապէս. վասնիկ այդ լայնով ստացուած անձին գիտակցութիւնն է որ, իր թերութիւնները ցուցնելով՝ մարդուն կատարելագործումի ճամբան կը բանայ իր տեսութեան սողնէ։

● Բշ. 19 Հոկտ. — Ս. Պատրիարքը, առաք թարգման Լ. Հայրիկ Վրդի հետ, փոխադարձ այցելութեան գնաց իտալական Հիւպատոսին։

— Ս. Քաղաքիս Անկիլքան նպար, Գիւր. Տ. Պրաւան, որ Առատարայիս գայած էր վեց ամիսներ առաջ, տեղւոյն Անկիլքան Եկեղեցուցութեան հարկւրամեակի հանդիսութեան մասնակցելու համար, վերադարձած ըլլալով, այցելեց Ս. Պատրիարք Հօր, ընկերակցութեամբ Կոնստանդնու Տ. Պրիմէնի։

● Գշ. 20 Հոկտ. — Ս. Պատրիարքը փոխադարձ այցի գնաց Անկիլքան նպարին, ընկերակցութեամբ Տ. Կիւրեղ Վրդի։

● Դշ. 21. Հոկտ. — Տ. Հայրապետն Վրդ., որ

Ս. Պատրիարքին հետ Կիրակի Ս. Աթոռ էր եկած, վերադարձաւ Յովակէ, ընկերակցութեամբ Տ. Սիւն և Տ. Տիրայր Վարդապետաց։

● Եր. 24 Հոկտ. — Ի տօնի Սրբոց Թարգմանչաց, կատարուեցան հանդիսութիւնք Մայր Տաճարի մէջ. Ս. Փիլարքի տեղանին առջև քահանայաքար պատարագեց Տ. Մեղրայ Սրբազան Ս. Պատրիարքը գիրքի ընթերցումէն ետքը հանդիւրձ մը սգեկողեց Հոգեւոյ Տ. Եղիշ Ս. Պատրիարքին թափօրով, որոյ համար յետ Ս. Պատարագի կատարուեցաւ յատուկ Հոգեւ հանգստեան պաշտօն։ Ապա, նախորդ տարին հրու հանգիսական թափօրով, միարանութիւն և ուսանողութիւն գաղթին ի Ս. Փրկիչ, ուր դարձաւ կատարուեցաւ պաշտօն հանգստեան՝ Դուստիւռային շիրմին շուրջ։

Այսօր, Տ. Մեղրայ Սրբազան ընդունեց Միարանութեան Հնորակաւորութիւնը՝ իր ի Ս. Յակոբ Ժառանգաւորութեան իրանմանակն առթիւ։

● Կիր. 25 Հոկտ. — Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Յարութիւն, ուր քարոզեց Տ. Զօտ վրդ.։ Բազմապատկան վերլուծումով ենթարկելով անմիտ մեծասանի և այլի կեղծ վերաբերմունքները, եղբակացուց թէ ինչ որ իբր տուրք կամ նուէր իր տրուի ստատուածահանջ նպատակներու իրադարձման համար, յանքմական շահագործումի յանձնուած գործարարութիւն մէջ։ Քրիստոսեան գործադրելով այս սեռակէտով իր նաւուր Հօր Յիւսուսով յայտնուած կամքը, գանձեր կը գանձէ երկնից մէջ։

— Կէս օր վերջ, Պատրիարքարանի պատմական մեծ դահլիճին մէջ, ի ներկայութեան ամբողջ Միարանութեան եւ աշակերտաց եւ ժողովուրդի հոծ բազմութեան, Ս. Պատրիարքը Հօր նախագահութեամբ տեղի ունեցաւ Սրբոց Թարգմանչաց — Դուրեան Գրական Մրցանակի տարգմարախոսութեան 1935 — 36 չըջին հանդէսը։ Տ. Մկրտիչ Սրբազան, իբրեւ Ատենապետ Ուսումն. խորհրդոյ, բացման ընդարձակ և երմտաւոր նաւ մը կարգեց Հայ Բանահաւաքութեան եւ աղքատագրական գրականութեան մասին։ Ապա Ս. Պատրիարքը կարդաց Մրցանակի լուսն Տեղեկագիրը, զոր ինքն էր գրած, եւ որ Երատարակուած է Աթոնի ներկայ թիւին մէջ, ու յետոյ դարձեալ փակման խօսքն ըրաւ։ Ժառանգաւորք եւ Ս. Թարգմանչաց վարժարանի տնտեսը, առաջնորդութեամբ Ս. Աթոռայ մասնադէտ երաժշտապետ, Տ. Պատկ Վրդի, եւ ընկերակցութեամբ երգիչներ, քառամայի երգեցին Ով յարկ վսեմ, Ով մեծացանչ, Ենթի զիս տանիւն, երգերը և Տէր կեցոյ՝ աղգայնի մաղթիւնը, խանդավառելով եւ սքանչելանելով բոլոր ներկաները։

● Դշ. 28 Հոկտ. — Ս. Պատրիարքը Հայրը, ընկերակցութեամբ Տ. Մուշեղ, Տ. Տիրան Վարդապետներու և Տ. Արթուր Արեղայի մեկնեցաւ դէպի Հայեպ յայց գերեզմանի հողեկոյր Բարձեւ Վեհին. իր դարձին պիտի և սքանչելանելով բոլոր ներկաները։

ՀԵՏԵՒԵԱԼՆԵՐԸ ՍՏԱՅՈՒԱԾ ԵՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԵՏՏՐԱՏԷՆ

ՏԱՔ ԵՐԿԻՐՆԵՐԻ ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐԸ, (Ե. Զարուչին), Մանկական, Երևան, Պետ-
հրատ, 1936, էջ 13, 4⁰, Մէկ օրինակ:

ԳՐԱՑՈՒԾԱԿ, Երևան, Հայ Պետհրատ, 1935, էջ 65, 8⁰, Մէկ օրինակ:

ԹԵՐԹԵՐ

ԿՈԼՎԱՐ, 1936, Թիւ 3:

ԳՐԱԿԱՆ ՍԵՐՈՒՆԴ, 1936, Թիւ 2:

ԿՈՄՈՒՆԻՍՏ, 1936, Թիւ 1-2, 3:

ՖԻԶԿՈՒԼՏՈՒՐԱ ԵՒ ՍՊՈՐՏ, 1936, Թիւ 3:

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԱՐՈՒԵՍ, 1936, 10, 9, 8, 7, 6:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՇԽԱՏԱՒՈՐՈՒՀԻ, 1936, Թիւ 3, 4:

ԽՈՐՀՐ. ՄԱՆԿԱՎԱՐԺ, 1936, 1 Մայիս, Թիւ 1:

ԿԱՄՄԻՐ ՖՐՈՆՏ, 1936, Թիւ 4-5:

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ, Դ-Ձ, դասախօսութիւն:

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԻԿ, 1936, Թիւ 3, 4-5:

ԳՐԲԻ ՏԱՐԵԿՒՐ, 1936, Թիւ 1, 2 օրինակ:

Շնորհակալութեամբ նուէր ստացած ենք հետեւեալ Օրացոյցները

Պ. Կարօ Գազազեանէն, Ի Շիկակոյ:

ՕՐԱՑՈՑ ԵՐԵՄԻԱ ՔԼԵ.Ի, 1860-1870, 1870-1873, 1879, 1874-1879, 1871,
1872, 1873, 1845-1849, 1850-54, 1880:

ՕՐԱՑՈՑ Ս. ՓՐԿՉԻ ՀԻՒԱՆԴԱՆՈՑԻՆ, 1881, 87, 83, 1880-84, 1885-89, 1888,
1892-95, 1895-1900, 1898-1899, 1900-1904, 1902, 1905-1908, 1914, 1915, 1916,
1917, 1918, 1920, 1921:

ՀԻՆ ՕՐԱՑՈՑ, 1826-30, 1823, 1825, 1827, 1828, 1829, 1831-1835, 1836-1839,
1831-1835, 1852, 1851:

ՕՐԱՑՈՑ ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ, 1870-73, 1897-1900, 1901-1904, 1902, 1863-1865,
1886, 1874:

ՕՐԱՑՈՑ ԷՋՄԻԱՆԻ, 1909, 1902, 1899:

ՕՐԱՑՈՑ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ, 1901, 1879:

ՕՐԱՑՈՑ ՎԵՆԵՏԻԿԻ, 1821, 1824, 1830, 1835, 1836, 1840-44, 1845, 1846,
1847, 1848:

ՕՐԱՑՈՑ [Պաղտաարեան], 1872, 1875:

ՕՐԱՑՈՑ [Մարուխ Թովսեփեանի], 1879, 1883, 1892, 1893:

ՕՐԱՑՈՑ [Թեոսոփա սպուած], 1863, 1864, 1865:

ՕՐԱՑՈՑ [Բայ-հոռոմ.], 1895, 1897, 1899:

ՕՐԱՑՈՑ [Եռլեբեհե], 1870, 1871, 1877, 1878, 1875, 1881, 1856, 1895, 1913,
1914:

ԼՈՅՍ ՏԵՍԱԻ

ՍՐԲԱԶԱՆ ՔՆԱՐ

**ՀՈԳԵԼՈՅՍ ԵՂԻՃԷ ԴՈՒՐԵԱՆ ՍՐԲԱԶԱՆ ՊԱՏՐԻԱՐՔԻ
բոլոր բանաստեղծութեանց հաւաքումը,
ինքնագիր եւ թարգմանածոյ:**

ԷԶ՝ ԼԱ+575

ԳԻՆ՝ ՎԵՑ ՇԻԼԻՆ

ՄՕՏ ՕՐԷՆ ԼՈՅՍ ՊԻՏԻ ՏԵՍՆԵՆ

ՇԱՐԱԿԱՆ

ՀՈԳԵԻՈՐ ԵՐԳՈՑ

ՍՈՒՐԲ ԵՒ ՈՒՂՂԱՓԱՌ

ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՍ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ

ԳԱՐԵԳԻՆ ԱՐՔԵՊՍ. ՅՈՎՍԷՓԵԱՆԻ

ՀԱՒՈՒՑ ԹԱՌԻ ԱՄԵՆԱՓՐԿԻԶԸ

ԵՒ

ՆՈՅՆԱՆՈՒՆ ՅՈՒԺԱՐԶԱՆՆԵՐ